

Розділ 15. В УМОВАХ КОМУНІСТИЧНОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ (1945 – 1989 рр.)

Головні тенденції світового розвитку після 1945 р.

Друга світова війна в Європі закінчилася 8 травня 1945 р., в Азії – 2 вересня капітуляцією Японії. Тотальний характер війни призвів до величезних людських, матеріальних і культурних втрат, які не піддаються докладному обліку. Вважається, що загальні людські втрати перевищують 50 млн. осіб, з яких близько 30 млн. припадає на народи СРСР (у тому числі близько 10 млн. на – Україну). Основну вину за розв’язання війни прийнято покладати на Гітлера та німецьку націю, які прагнули до світового панування. Світова громадська думка вимагала покарання ініціаторів війни за злочини проти людства. Німеччина була поділена союзниками-переможцями на чотири окупаційні зони, владу здійснювала Союзна Контрольна Рада. Від листопада 1945 р. до жовтня 1946 р. у Нюрнберзі відбувся Міжнародний Воєнний Трибунал над воєнними злочинцями. Він визнав НСДАП, СС, СД і гестапо злочинними організаціями, а їхніх керівників засудив до кари смерті і пожиттєвого ув’язнення. Генеральна Асамблея ООН у 1946 р. визнала Статут і вироки Міжнародного Трибуналу основами міжнародного права, яке дозволяє переслідувати індивідуальних воєнних злочинців й колективні інституції незалежно від строку давності.

Розкол світу. СРСР зазнав величезних втрат і руйнувань під час війни. Але радянське керівництво на чолі з Й. Сталіним здобуло значний політичний вплив у Центрально-Східній Європі й Азії, прагнуло використати комуністичний рух в європейських країнах і національно-визвольні рухи колоніальних народів для подальшого поширення комуністичної ідеології та встановлення світової гегемонії. У прагненні реалізувати ці цілі Й. Сталін не зупинявся перед насильницьким нав’язуванням радянських зразків устрою в інших країнах, застосування підступів і терору, обмеження громадянських прав і свобод населення.

Безцеремонні спроби поширення радянської гегемонії стикалися з чимраз більшим опором керівників західних країн, які противились поширенню тоталітарної системи, що суперечила принципам демократичних прав і свобод особи. У березні 1946 р. колишній прем’єр Великобританії У. Черчілль виголосив промову перед студентами університету *м. Фултон* (США), в якій висунув проти СРСР звинувачення у загарбанні ряду країн і відокремленні їх від світу “залізною завісою”, запровадженні там “поліційної” системи правління. Він закликав демократичні нації до об’єднання і протидії політиці СРСР. У своїй відповіді Й. Сталін назвав колишнього партнера по Великій Трійці “підпалювачем війни” і “наклепником”. Однак промова У. Черчілля знайшла відгук на Заході і поклала початок різкому охолодженню стосунків між союзниками періоду війни. У березні 1947 р. президент США Г. Трумен під час виступу в конгресі сформулював тези, що лягли в основу політики, яка отримала назву *доктрини Трумена*. Вона передбачала надання широкої фінансової та господарської допомоги всім країнам, які зазнали втрат у війні, з метою стабілізації їх внутрішнього становища, а також протидії комуністичній пропаганді й діяльності в цих країнах (насамперед Туреччині і Греції). Незабаром американський конгрес ухвалив “Європейську програму відбудови”, яка передбачала надання європейським країнам протягом чотирьох років (1948-1952) фінансової та господарської допомоги у розмірі майже 14 млрд. доларів. Програма отримала назву *плану Маршалла* (від імені державного секретаря США *Джорджа Маршалла*, 1880-1959). Для його реалізації 16 західноєвропейських країн утворили

16 квітня 1948 р. *Організацію Європейського Економічного Співробітництва* (ОЄЕС), залучивши до неї створену 1949 р. із західних зон окупації Федеративну Республіку Німеччину (ФРН). У травні 1948 р. за ініціативою У. Черчілля в Гаазі відбувся Європейський Конгрес, на якому обрали *Європейську Раду* (ЄР), до якої незабаром увійшли 14 держав континенту.

СРСР і країни Центрально-Східної Європи, що опинились у сфері його впливу, відхилили “план Маршалла”. Восени 1947 р. за наказом Сталіна було утворене *Інформаційне бюро комуністичних і робітничих партій* (Комінформ), до якого увійшли дев'ять партій радянської сфери, а також компартії Франції та Італії. Було розпочато процес формування прорадянського блоку, який передбачав закінчення камуфляжу “народної демократії” і запровадження тоталітарних монопартійних режимів у країнах Центрально-Східної Європи. Спроби югославських комуністів на чолі з Й. Броз-Тіто чинити опір уніфікації завершилися конфліктом між ВКП(б) і КПЮ, видаленням Югославії з Комінформу на початку 1948 р. Уніфікаційні процеси відбулися в 1947-1948 рр. в усіх країнах т.зв. “народної демократії”, при владі утвердилися слухняні виконавці наказів Сталіна. У відповідь на об'єднання західних зон окупації СРСР вдався до блокади Берліна, поділеного на чотири сектори, а восени 1949 р. створив Німецьку Демократичну Республіку. У 1949 р. виник господарський орган – *Рада Економічної Взаємодопомоги* (РЕВ).

Наприкінці 40-х років Європа і світ виявилися поділеними на два протилежних табори, які керувалися кардинально протилежними ідеологіями. Їх змагання та боротьба перетворилися на суперництво за впливи в світі, гонку озброєнь і конфронтацію у глобальному масштабі. У квітні 1949 р. держави Західної Європи разом із США і Канадою утворили воєнно-політичний блок *Північно-Атлантичний Союз* (НАТО), який мав на меті спільний захист від агресії з боку будь-яких інших держав, насамперед СРСР. Останній трактував інтеграційні процеси в Західній Європі як прагнення США до світового панування і загрозу для існування “соціалістичної системи”. У 1955 р. СРСР ініціював створення оборонного блоку – *Організації Варшавського Договору* (ОВД). Протистояння двох таборів поклало початок періоду відносин, який отримав назву “холодної війни”.

Конфронтація між двома таборами посилилася після того, як 1949 р. в СРСР було створено першу атомну бомбу. Радянський Союз з допомогою правлячих комуністичних партій встановив у залежних країнах репресивні тоталітарні режими, які придушували всякі прояви опозиційності і спроби відійти від сталінського зразка. Радянський диктатор допоміг прийти до влади в Китаї комуністам, які в січні 1949 р. проголосили Китайську Народну Республіку (КНР). Улітку 1950 р. війська комуністичної Північної Кореї напали на Південну Корею й окупували її. Проти агресора, за рішенням Ради Безпеки ООН, були скеровані багатонаціональні збройні сили під командуванням американського генерала Д. Мак-Артура. Президент США Г. Трумен дав наказ VII флоту США захистити о. Тайвань, на якому знайшли притулок після поразки в Китаї прозахідні китайські діячі на чолі з Чан Кайши, і посилити американські війська в Кореї. Війська ООН, перейшовши в наступ, розгромили північнокорейську армію, окупували Північну Корею. Восени 1950 р. у корейський конфлікт, за згодою Сталіна, втрутилася КНР. Китайська армія витіснила міжнародні сили з Кореї. США загрозили застосуванням атомної зброї, світ опинився перед прірвою нової світової війни. Завдяки зусиллям обох сторін вдалося досягти перемир'я і підписання угоди про поділ Кореї по 38-й паралелі. Полальшому загостренню стосунків не сталося через раптову смерть Й. Сталіна в березні 1953 р.

Після гострої боротьби у вищих ешелонах радянського істеблішменту при владі утвердився *Микита Хрущов* (1894-1971). На XX з'їзді КПРС новий радянський керівник запропонував політику “мирного співіснування” двох суспільних систем, а у внутрішній політиці – відмову від жорстоких методів розправи з опозицією і проведення часткових реформ при збереженні монопольної влади комуністичної партії та її ідеології. Певна “лібералізація” комуністичної диктатури відразу позначилася на країнах “соціалістичного табору”, призвівши до національно-демократичної революції в Угорщині і суспільно-політичних криз у Польщі та інших країнах радянського блоку в 1956 р. Придушення революції в Угорщині, залагодження криз у Польщі та інших країнах продемонструвало небажання лідерів СРСР відмовитися від комуністичної експансії, змінилися лише її форми і методи. 1957 р. в СРСР було здійснено перший запуск штучного супутника Землі, який продемонстрував наявність у Радянського Союзу ракетних засобів доставки ядерної зброї. Цей факт викликав занепокоєння у західних політиків, які сприйняли його як виклик і розпочали розкручувати гонку озброєнь. Світова громадськість домогалась обмеження та заборони ядерної зброї, скорочення звичайних арсеналів і роззброєння. Численні міжнародні зустрічі та конференції 50 – початку 60-х років завершилися підписанням важливих документів, серед яких був і московський Договір 1963 р. про обмеження виробництва ядерної зброї. Але кожна сторона – Захід і Схід – намагалися зберегти перевагу над партнером.

Оскільки економічна і соціально-політична ситуація в Західній Європі у 50-х роках значно поліпшилася, радянський блок зробив ставку на поширення свого впливу на країни т.зв. Третього Світу, які звільнилися від колоніальної залежності й ставали на шлях самостійного розвитку. СРСР підтримав військовий переворот 1952 р. в Єгипті, в результаті якого до влади прийшла група офіцерів на чолі з Г.А. Насером, надавав допомогу прорадянським режимам на Близькому Сході – в Ірані, Іраку та інших країнах. У свою чергу, США і західні країни намагалися опертись на праві сили Третього Світу, щоб зупинити ідеологічну та політичну експансію “комунізму”. Глобальне суперництво двох таборів проявлялось у численних конфліктах, революціях і переворотах в молодих країнах Азії, Африки і Латинської Америки. Особливо затягувався конфлікт в Індокитаї, де після усунення японської окупації розпочався антиколоніальний рух, очолюваний комуністами. У 1959 р. на Кубі до влади прийшли комуністи та їхній лідер Фідель Кастро. Спроби воєнної інтервенції усунути уряд Кастро навесні 1961 р. зазнали невдачі. На допомогу Кубі прийшов СРСР, який постачав необхідні товари, зброю, надавав іншу допомогу, а також потаємно розмістив на острові ракети середньої дальності. Викриття цього факту спровокувало різке загострення радянсько-американських відносин і поставило людство на грань ядерного конфлікту. В останній момент війну вдалось відвернути з допомогою компромісу: американський президент Д. Кеннеді пообіцяв не вдатися до інтервенції на Кубу, М. Хрущов – вивести радянські ракети з острова. “Карибська криза” послужила пересторогою для людства, посилила пацифістські рухи в багатьох країнах.

Восени 1964 р. група керівників КПРС, очолюваних *Леонідом Брежнєвим* (1906-1982), усунула від влади М. Хрущова і посилила курс на конфронтацію із Заходом. Спираючися на догматичне трактування марксистсько-ленінської доктрини, вони взяли курс на посилення гонки озброєнь, зміцнення впливу радянського блоку в світі. На цьому тлі загострилися стосунки СРСР з КНР, керівництво якої прагнуло відігравати роль гегемона в Азії і претендувало на володіння ядерною зброєю. У серпні 1968 р. СРСР та його союзники здійснили збройну інтервенцію в Чехословаччині, поклавши край демократичним процесам, які розгорталися там за ініціативою КПЧ та її керівника *Александра Дубчека* (1921-1992). Події в Чехословаччині, які отримали назву “Працької весни”, засвідчили прагнення СРСР зберегти тоталітарний устрій. загальмувати процеси

демократизації, вказували на імперіальні тенденції політики радянського керівництва, яке прагнуло до глобального панування, спираючися на арсенал ядерної зброї. Виникла *доктрина Брежньєва*, яка не виключала застосування збройних сил для утримання при владі в інших країнах прорадянських правителів.

Глобальне протистояння двох таборів досягло апогею наприкінці 60-х років. Його яскравим проявом став арабсько-ізраїльський конфлікт на Близькому Сході, де 1967 р. Ізраїль завдав воєнного удару провідним арабським державам, які заперечували існування єврейської держави і вимагали відновлення Палестини. Це поклало початок тривалій близькосхідній кризі, в якій СРСР виступав на боці арабських країн, а Ізраїль опирався на Захід. Водночас у В'єтнамі розгорнулася війна між комуністичною Північчю і прозахідним Півднем. США підтримали в ній прозахідний режим Нго Дін Дієма на Півдні. Понад півмільйонна армія США розпочала варварські бомбардування в'єтнамських місцевостей, винищення величезних площ джунглів під приводом боротьби з "червоними партизанами". Однак партизанський рух в'єтнамців, лаосців, камбоджійців, підтримуваних Радянським Союзом, мав великі переваги перед американцями. Затяжні воєнні дії, які супроводжувалися величезними жертвами серед мирного населення, а також американських вояків, викликали тотальну критику США на світовій арені й антиамериканський рух у багатьох країнах. У січні 1973 р. було досягнуто угоди про закінчення війни і мир у В'єтнамі, за якою американські війська залишили Індокитай. Це призвело майже до негайного порушення угоди і наступу військ ДРВ на південь. 1976 р. обидві частини В'єтнаму об'єдналися у Соціалістичній Республіці В'єтнам.

Розрядка. Безперервна гонка озброєнь, постійні збройні конфлікти в різних частинах земної кулі, загроза світового ядерного конфлікту, зростання глобальних проблем людства змушували шукати шляхів зменшення напруженості. Першим кроком до цього стало врегулювання стосунків ФРН з країнами Східної Європи, яке відбулось у 1970-1973 рр. Одночасно пройшли переговори між СРСР і США про скорочення ядерної та звичайної зброї, запобігання виникненню ядерного конфлікту. Усі ці кроки уможливили скликання в Гельсінках 30 липня – 1 серпня 1975 р. *Конференції з питань безпеки і співробітництва в Європі*. У ній взяли участь керівники 35 європейських країн, а також США і Канади. Підсумком Конференції стало підписання Кінцевого Акту, який складався з трьох частин, котрі підтверджували незмінність кордонів усіх держав, що були встановлені після Другої світової війни, формулювали принципи розвитку політичних та економічних стосунків між країнами з різним суспільно-політичним устроєм, містили зобов'язання урядів усіх країн шанувати права людини, розвивати контакти в сфері інформації, науки, освіти і культури. Підписаний документ мав історичне значення для збереження миру і запобігання війни, започатковував обмін культурними цінностями, підважував тоталітаризм у всіх його проявах. Після Гельсінків у країнах "соціалізму" зародився напівлегальний опозиційний демократичний рух за встановлення демократичних порядків за західним взірцем. 1972 р. СРСР і США підписали Договір про обмеження стратегічних ядерних озброєнь (ПРО I), тривали переговори щодо договору ПРО II (стосовно балістичних ракет), які завершилися підписанням угоди в червні 1979 р.

У післявоєнний час західноєвропейські країни значно зміцнили і розвинули свою економіку, спираючися на "план Маршалла", інтеграцію господарських і фінансових систем. Це дало змогу за короткий час здійснити перехід до нових технологій у виробництві. У 50 – 60-х роках спостерігався швидкий поступ в науці і техніці, завдяки якому став можливим перехід до використання нових видів енергії, включаючи атомну, матеріалів, засобів обробки інформації. Космічні дослідження сягнули за межі Землі, супроводжувалися виходом людини в космос, висадкою на Місяці, дослідженнями

віддалених космічних об'єктів. Нові хімічні речовини уможливили поліпшення умов життя людей. Комп'ютери, телебачення, супутниковий зв'язок тощо стали ознаками **науково-технічної революції**, яка змінювала соціальне і культурне обличчя суспільства, давала підстави сподіватися на раціональне розв'язання соціальних проблем.

Європейська інтеграція. У 70-х роках на Заході розпочалася господарська криза, спричинена порушенням рівноваги фінансової системи, що спиралася на американський долар, а також різким подорожчанням енергоносіїв, передусім нафти (у 1974 р. ціна нафти на світовому ринку зросла в чотири рази). Наслідком кризи стали інфляція, зростання безробіття, закриття підприємств, перехід до ощадливого господарювання. Криза прискорила інтеграцію західноєвропейських країн, створення спільних структур, завдяки чому успішно долалися труднощі. Ще 1967 р. західноєвропейські країни утворили *Європейське співробітництво* (ЄС), 1979 р. почала діяти *Європейська валютна система* (ЄВС), інші економічні структури. У лютому 1986 р. більшість країн Західної Європи підписала *Єдиний Європейський Акт*, який засвідчив появу *Європейського Союзу* (Європейської Унії), об'єднав політичні, військові, економічні та інші загальноєвропейські структури. Процес інтеграції передбачав тривалий процес зближення і об'єднання соціально-економічних і політично-військових галузей при збереженні незалежності окремих країн. До кінця 1995 р. до ЄС було прийнято 15 держав. Об'єднання зусиль країн Західної Європи дало змогу подолати кризові явища в господарстві і вийти на новий рівень міждержавних відносин. Наприкінці 80-х років у країнах ЄС на одного мешканця припадало сукупного національного доходу: у Франції – 17,9 тис. доларів, ФРН – 20,4, Фінляндії – 22,1, Великобританії – 14,6 тис. доларів; водночас у Польщі цей показник становив 1,7 тис. доларів, Чехословаччині – 2,3 тис. доларів.

Занепад радянського соціалізму. СРСР і країни “соціалістичного табору” намагалися вирішувати господарські проблеми при збереженні “командної” ролі держави і політичного керівництва, не допускаючи розвитку ринкових відносин і приватної ініціативи. Це породжувало застій і стагнацію, труднощі із забезпеченням населення продуктами харчування і товарами споживання. Прагнучи зберегти позиції супердержави, керівництво СРСР спрямовувало величезні кошти на озброєння. У 1974 р. СРСР витратив на військово-промисловий комплекс 109 млрд. доларів, в той час як США – 85 млрд., КНР – 26 млрд., Франція – 9,9 млрд., Великобританія – 9,7 млрд. доларів. Непосильний тягар озброєнь, війна в Афганістані й участь у багатьох світових конфліктах підірвали економічні підстави СРСР та його сателітів, збільшуючи їх відставання від Заходу.

Період “розрядки” виявився нетривалим. У грудні 1979 р. СРСР розпочав воєнну інтервенцію в Афганістані, щоб підтримати там прорадянський режим. Це викликало гостру реакцію Заходу і перевело стосунки між двома таборами на рейки нової конфронтації та гонки озброєнь. Радянська господарська система не була спроможна забезпечити належний розвиток промисловості та сільського господарства. Виявлялося невдоволення населення від порожніх полиць в магазинах, придушення опозиційних виступів, необмежена влада партійної номенклатури. Після смерті Л. Брежнєва (1982) і його перестарілих наступників (Ю. Андропова, К. Черненка) КПРС очолив *Михайло Горбачов*. З його приходом до влади в СРСР розпочато реформи з метою модернізації економіки і політичної системи. Вони проходили під гаслами *перебудови* і *гласності*, передбачали лібералізацію внутрішньої політики, запровадження елементів ринкової економіки, припинення “холодної війни”. Нове керівництво СРСР відмовилося від “доктрини Брежнєва”, підтримки революційних рухів у різних кутках земної кулі, пішло на врегулювання відносин із Заходом. Піднесення “залізної завіси”, обмеження

цензури у СРСР відкрило очі суспільству, яке побачило справжнє обличчя “комуністичного експерименту”, що призвів до цивілізаційного відставання СРСР та країн “соціалістичного табору”. Наслідком цього став крах марксистсько-ленінської ідеології, виникнення потужних відцентрових сил у СРСР і антикомуністичних тенденцій у радянському таборі. Спроби консервативних сил КПРС зупинити дезінтеграційні процеси в СРСР за допомогою воєнного путчу в серпні 1991 р. мали зворотній результат: 8 грудня 1991 р. президенти Росії, Білорусі та України (Б. Єльцин, С. Шушкевич і Л. Кравчук) підписали у Біловезькій Пущі угоду про ліквідацію СРСР і створення Співдружності Незалежних Держав (СНД). Угода стала документом “мирного розлучення” колишніх радянських республік.

У 1989 р. розпочався процес **розпаду комуністичного блоку**. Послаблення тиску з боку КПРС і СРСР спричинило активізацію демократичних сил у країнах Центрально-Східної Європи. У ряді держав відбувся мирний перехід до демократичного устрою, який отримав назву *оксамитової революції* (Польща, Чехословаччина, Угорщина, НДР, Болгарія), в інших боротьба точилася у більш гострих формах (Румунія, Югославія, Албанія), набираючи рис громадянської або міжетнічної війни. У червні 1991 р. представники СРСР і колишніх країн-сателітів підписали в Будапешті протокол про ліквідацію РЕВ, а 1 липня – ОВД. Ці акти символізували завершення епохи глобального протистояння двох суспільно-політичних систем, яка завершилася перемогою в Європі ліберально-демократичної моделі устрою, що спирається на політичний плюралізм і демократію, ринкову систему господарських стосунків, християнські засади міжлюдських взаємин. Розпад СРСР й утворення на його руїнах незалежних держав, процеси трансформації від тоталітарного до демократичного суспільства в колишніх радянських республіках, а також державах-сателітах докорінно змінили загальну ситуацію в Європі та світі, усунувши блокову конфронтацію й утвердивши одну орієнтаційну модель суспільного поступу. Проте це не означало безконфліктності подальшого розвитку людства.

Польський варіант “народної демократії” у 1945 – 1948 рр.

Відбудова Польської Республіки в нових кордонах і з новим урядом у стала dokonаним фактом. Її визнала більшість держав світу. Польща була, в сутності, новою країною; близько половини її території склали т.зв. “повернуті землі”, а загалом країна змістилася на захід. Вона охоплювала терен у 311,7 тис. кв.км з населенням 23,9 млн. осіб. Чимало поляків залишалося на схід від “лінії Керзона”, багато було вивезено до Німеччини або емігрувало на Захід, а на приєднаних землях проживало понад 3 млн. німців (ще близько 3 млн. втекли від ЧА); у східних районах – близько 600 тис. українців і білорусів. Пересунення кордонів Польщі спричинило в перші післявоєнні роки великі міграційні рухи як добровільного, так і примусового характеру. За рішенням Потсдамської конференції, у 1945 р. розпочалася примусова депортація німців з “повернутих земель” до радянської зони окупації: того року було виселено близько 500 тис., а до середини 1947 р. – ще до 2 млн. осіб. На звільнені терени поверталася польське населення з Німеччини (близько 700 тис.), а також репатріанти з Радянського Союзу – до кінця 1947 р. – 1,5 млн. осіб. Одночасно на західні та північні землі скеровувалася частина населення з перенаселених східних теренів. За той самий період до СРСР було переселено 480 тис. українців, 36 тис. білорусів і 20 тис. литовців. Повільніше проходила репатріація поляків із Заходу, але до кінця 1947 р. на батьківщину повернулося понад 760 тис. осіб. Після 1947 р. міграційні потоки різко спали, але назагал тривали з перервами до кінця 50-х років. Загальний баланс зовнішніх міграційних рухів у Польщі в

1945-1950 рр. був таким: виїхало з країни близько 4 млн. осіб, а приїхало – 3,8 млн. Частина поляків, пов'язаних з еміграційним урядом, залишилася на Заході, утворила осередки нової політичної еміграції у Великобританії, США, Канаді, Швейцарії, Австрії та інших країнах (понад 0,5 млн.). Поза Польщею – в СРСР залишилося близько 1,6 млн. поляків. Виселення німців й освоєння поляками “повернутих земель” набуло важливого політичного значення. У листопаді 1945 р. було створене спеціальне *Міністерство повернутих земель*, яке очолив віце-прем'єр В. Гомулка. Спрямовуючи репатріантів і переселенців на понімецькі господарства, влада прагнула здобути їхню прихильність.

На розміщення населення країни вплинули й внутрішні переселення. Зокрема, на “повернуті землі” переселилось або було переселено 2,9 млн. осіб з інших дільниць країни. Близько 3 млн. осіб перейшли з села до міста, що збільшило кількість міських жителів до 39 % наприкінці 40-х років. Міграції таких великих мас людей за порівняно короткий час не мали прецедента в історії. Вони створювали значні труднощі після-воєнного розвитку країни. У результаті цих процесів Польща перетворилася на однонаціональну державу, в якій національні меншини становили до 2 % населення.

Разом з тим, повільно зростало **усвідомлення нової політичної реальності**, в якій розвиватиметься польська нація; воно викликало опір значної частини населення. Війна посилила в свідомості людей національні упередження й застарілі стереотипи. На Поліссі, Люблінщині й Краківщині тривав конфлікт між українськими національними силами з ОУН та УПА і польськими владами та підпіллям, в результаті якого винищувалися українські та польські села, а також мирне населення. У зв'язку з цим ТУНС ухвалив провести примусове переселення українців до СРСР, посилаючися на “прохання” уряду УРСР. Восени 1945 р. для переселення було задіяно дивізії ВП, які брутальним способом депортували українців зі східних теренів до УРСР. Навесні 1946 р. для прискорення переселенської акції була створена Оперативна група “Жешув”, до якої увійшли дивізії ВП, частини КБВ, УБ, МО і прикордонники. Під час переселення траплялися численні випадки винищення осіб, запідозрених у зв'язках з ОУН та УПА, пограбувань і знущань. Однак частина українського населення переховувалась у лісах, інша намагалась уникнути виселення. У підсумку, незважаючи на депортації, на пограниччі залишилося близько 150 тис. українців, стосунки яких з владою і польським населенням були напруженими. Окрім нової влади і військових на українські села нападали загони підпілля. У березні 1945 р. загін АК вчинив напад і вимордував цивільне населення с. Павлокома на Жешівщині; до подібних акцій вдавалися загони НСЗ, які 1945 р. здійснили напади на села Кутно, Верховини, Піскорівце, вимордувавши українських селян і священників. Навесні 1945 р. дійшло до порозуміння між УПА і АК на Люблінщині та Жешівщині, внаслідок якого припинилося взаємне поборювання і було досягнуто домовленості про взаємодію в боротьбі з комуністичними силами. Навесні 1946 р. загони УПА і ВіН (підпільна організація, створена на базі АК) намагалися чинити опір переселенню українців, здійснили спільні напади на гарнізони ВП у Вербовицях, на м. Грубешів (травень 1946 р.).

Після війни спостерігалось посилення антисемітських настроїв серед частини населення. Воно було викликане прибуттям до Польщі з СРСР частини вцілілих євреїв, які зайняли високі посади в УБ, судівництві, адміністрації. Влітку 1945 р. дійшло до антисемітських заворушень в Жешові, Кракові, Рабці, Мехові, Радомі. У липні 1946 р. стався антиєврейський погром у Кельцах, під час якого загинуло 40 осіб. Власті засудили погроми, покарали його ініціаторів. Однак значна частина євреїв (до 140 тис.) у 40-х роках виїхала з Польщі на Близький Схід.

ТУНС уможливив вихід з підпілля частини політичних діячів, які орієнтувалися на лондонський уряд. Приїзд до Польщі С. Миколайчика і групи емігрантів створював

враження про демократичні порядки в країні. 22 серпня 1945 р. С. Миколайчик утворив *Польську народну партію* (Польське стронніцтво людове, ПСЛ), до якого приєдналися людовці та опозиційні до комуністів сили. ПСЛ набула рис легальної опозиції, яка виступила за повернення демократичних засад устрою, що спирався б на свободний вияв волі населення. Партія вимагала якнайшвидшого проведення виборів до Законодавчого сейму і створення демократичного уряду, перегляду земельної реформи й створення міцних селянських господарств (до 20 га), збереження приватного сектору. ПСЛ майже відразу здобуло переваги над СЛ: більшість організацій людовців перейшла до С. Миколайчика.

Зі свого боку ППР рішуче заперечила проти легалізації ендеків, пілсудчиків та інших правих угруповань, які залишались у підпіллі. Частина осіб з цих середовищ перейшла до опозиційного ПСЛ. Польські комуністи й радянські дорадники зробили виняток для одного з радикальних націоналістів – *Болеслава Пясецького*, заарештованого органами НКВС і засудженого на кару смерті. Він зміг переконати ген. І. Серова у можливості зменшення впливу костелу в країні. Його випустили на волю і дозволили видавати тижневик *Дзись і ютро* (Сьогодні і завтра), який проголосив засади “прогресивного католицизму” на противагу офіційній церкві. Влітку 1945 р. до Польщі повернувся один з лідерів СП *Кароль Попель*. Невдовзі він встановив контакт з хадеками всередині країни і в листопаді 1945 р. очолив легальне *Стронніцтво праці* (СП), яке отримало 16 місць у КРН. До СП приєдналася група інтелігенції, яка погоджувалася співпрацювати з комуністами (Ф. Віди-Вірський, З. Фельчак). Незалежну позицію займала костельна ієрархія. Примас кардинал *Август Глонд* (1881-1948) висловився за співпрацю усіх поляків у відбудові Польщі, наголошуючи водночас на цінності християнських традицій. Нова влада, прагнучи обмежити вплив костелу, восени 1945 р. розірвала конкордат з Ватиканом. Приводом стала справа призначення нових єпископів на “повернутих землях”: ТУНС вимагав, щоб ними були поляки, на що Ватикан не міг пристати, пам’ятаючи про позитивність виконання цих функцій. Після розриву уряд запровадив цивільні шлюби, можливість розлучень, обмежив права костелу в освіті. Проте комуністи не наважились відкрито виступити проти костелу, толеруючи його автономію.

Значно зріс вплив соціалістів. Частина їх повернулася з-за кордону й увійшла до ППС, інша залишилася поза партією. Усередині ППС утворилося кілька течій, які прагнули здобути рівноправні позиції в правлячому таборі. Частина соціалістів орієнтувалася на ППР (С. Матушевський), інші виступали з концепцією особливої місії соціалістів (Б. Дробнер, З. Жулавський), треті погоджувалися на співпрацю з ППР, але із збереженням незалежних позицій партії (Е. Осубка-Моравський, Ю. Циранкевич). Загалом підтримуючи програмні документи КРН і ПКНВ, керівництво ППС наполягало на особливому шляху Польщі до соціалізму через демократію і кооперацію. На початку 1945 р. кількість членів ППС наблизилася до 200 тисяч.

Провідні позиції в усіх органах держави зайняла ППР. Її діячі мали безпосередні контакти з Москвою і командуванням ЧА на польській території, численними радянськими радниками. Партія швидко розбудовувала свої теренові структури, заохочуючи до вступу шляхом роздавання адміністративних посад й особливо піклуючися силови органами – армією, міліцією, службою безпеки. На початку 1946 р. кількість членів ППР сягнула 500 тис. і надалі зростала; до партії вступали переважно робітники, незаможні селяни, незалежно від віровизнання, для яких це було підставою соціального авансу. Однією з найпотужніших ділянок ППР була пропаганда і агітація, до якої залучалися в основному досвідчені кадри комуністів, що пройшли вишкіл у СРСР. У їх розпорядженні були Міністерство інформації та пропаганди, цензура, радіо, численні видавництва, газети і часописи. Усе це забезпечувало комуністам панівні

позиції в галузі інформації. У грудні 1945 р. у Варшаві пройшов І-й з'їзд ППР, який схвалив програму її діяльності. У ній наголошувалося на завданні побудови “народної Польщі”, яка б відповідала інтересам і прагненням “трудящих мас”, що складають більшість нації, враховувала кращі “національні традиції”. У документах з'їзду не йшлося про “соціалізм” – робився наголос на “народній демократії” як особливій формі устрою, що поєднує в собі “ліберальну і народну демократію”. Усі, хто не потрапляв під це визначення, оголошувалися “реакційно-фашистськими силами”. Основним противником “народної влади” проголошено еміграційний уряд та його підпільні структури.

Після визнання ТУНЄ західними державами **польський еміграційний уряд** та екзильні осередки продовжували діяти, спираючися на еміграцію різних континентів (до 1,6 млн. осіб). Уряд допомагав емігрантам знайти своє місце за межами Польщі, налагодив інформаційно-пропагандистську діяльність про став справ у Польщі. На чолі залишався надалі Т. Арцішевський. Уряд при кожній нагоді демонстрував своє існування. У його документах домінували два питання: радянізація Польщі та справа кордонів. Еміграційні керівники схвалювали нові західні кордони Польщі й обґрунтовували їх історичними аргументами, але продовжували наполягати на збереженні східного кордону 1939 р., апелюючи до волевиявлення польського народу. Констатуючи процеси радянізації Польщі, уряд у червні 1946 р. звернувся з відозвою до поляків, в якій закликав припинити збройний опір, що веде до винищення нації, і, в дусі традицій, подбати про збереження “життєвих сил” народу для майбутнього відродження.

Збройне підпілля. Заклики емігрантів були актуальними, оскільки восени 1945 р. колишні структури АК були переформовані й підпорядковані організації *Свобода і незалежність* (Вольносьць і Неподрєглосць, ВіН), яку після Я. Жепецького очолив полковник *Францішек Непокучицький* (1900-1974). Загони ВіН, а також НСЗ та інших опозиційних організацій у 1945-1946 рр. розгорнули збройну боротьбу проти нової влади, нападаючи на адміністративні інституції та радянські гарнізони, вбиваючи активістів ППР, ППС, СЛ, міліціонерів і військових. У ці роки. у підпіллі діяло до 80 тис. осіб. Вони зазнавали постійних ударів з боку влади та гарнізонів ЧА, часто діяли спонтанно, розраховуючи на майбутню третю світову війну між Заходом і СРСР. Безкомпромісна позиція підпілля і налаштованість на збройний опір визначала ситуацію в східних і частково центральних районах Польщі як громадянську війну.

Однак сили сторін були нерівні. Нова влада спиралася на військові сили ЧА і НКВС, розбудовувала власні силові структури УБ, КБВ, МО, ВП. До МО було залучено 62 тис. молодих людей; у КБВ служило понад 30 тис. спеціально відібраних осіб, в органах безпеки – понад 30 тис. Спеціальне Міністерство публічної безпеки (МБП), яке утримувало більше 100 в'язниць і таборів, перебувало під виключним контролем ППР. Для боротьби з підпіллям використовувалися частини ВП, а також підрозділи НКВС (діяли в Польщі до весни 1947 р.). Усі ці сили було кинуто на боротьбу з підпіллям. Тривали арешти і репресії проти колишніх учасників пролондонського Руху Опору. Восени 1945 р. було розгромлене керівництво НСЗ, заарештовано частину керівного складу ВіН, ліквідовано десятки збройних формувань. Паралельно проводилися репресивні заходи проти окремих діячів ПСЛ, які звинувачувались у зв'язках із збройним підпіллям. У взаємному поборюванні в 1945-1946 рр. загинуло близько 60 тис. осіб (в т.ч. понад 20 тис. активістів нової влади), арешти і репресії охопили до 150 тис. поляків. **Політична боротьба**, що розгорнулась у Польщі в 1945-1946 рр., давала можливість правлячим колам відкладати заплановані вибори, посиляючися на політичну нестабільність.

Придушення опору новій владі супроводжувалося посиленою агітацією за реформи і “народну демократію”. Прагнучи здобути підтримку населення, ППР та її союзники

3 січня 1946 р. провели в КРН закон про націоналізацію основних галузей господарства. Він передбачав перехід під контроль і управління держави банків, транспорту, промислових підприємств, на яких працювало понад 50 робітників в одну зміну. Німецька власність конфісковувалася без відшкодування, польська – з відшкодуванням власникам. Під час обговорення закону в КРН депутати ПСЛ і СП намагалися внести поправки, які б піднесли межу націоналізації до 100 робітників в одну зміну. Однак правляча більшість домоглася свого, і умови було залишено без змін. Націоналізація розтяглася на 1946-1948 рр. і завершилася переходом у власність держави 5870 підприємств, що забезпечило повне переважаюча державної власності: понад 70 % робітників у 1947 р. працювали в державних закладах. Закон про націоналізацію мав не стільки економічне, скільки соціально-політичне значення, окреслюючи новий устрій як “державу без поміщиків і великих капіталістів”. Відшкодуванням було охоплено близько третини закладів, але виплата розтяглася на 30 років і незабаром була припинена.

Незважаючи на різноманітні заходи, вплив правлячого табору серед населення був ще недостатнім для перемоги на виборах. У зв’язку з цим керівники ППР і ППС вирішили нейтралізувати опозицію, в якій провідну роль відігравало ПСЛ. На початку січня 1946 р. вони запропонували С. Миколайчику виступити на виборах єдиним блоком партій, а здобуті місця поділити порівну між провідними партіями – ППР, ППС, ПСЛ і СЛ (по 20 % місць). Між тим, у січні 1946 р. пройшов з’їзд ПСЛ, на якому партію представляли понад півмільйона членів. Делегати вважали, що ПСЛ спроможна виграти вибори, вимагали ліквідації міністерств безпеки й інформації та пропаганди, звільнення численних політв’язнів. У лютому 1946 р. відбулися переговори між представниками ПСЛ і ППР та ППС. На них прибічники С. Миколайчика поставили умову участі партії в блоці: передачу 75 % депутатських місць у майбутньому сеймі. Правлячі партії не могли на це погодитись. Зрозумівши, що ПСЛ прагне опанувати владу, вони розпочали проти неї масований пропагандистський наступ: партія звинувачувалась у розбраті, зв’язках із збройним підпіллям, окремі її діячі заарештовувались.

Водночас, за ініціативою ППР, було вирішено провести в Польщі “конституційний” **референдум**, який би з’ясував реальний вплив кожної політичної сили. У квітні 1946 р. правлячі партії провели через КРН закон про всенародний референдум. На референдум, який мав відбутися 30 червня 1946 р., виносилося три питання: 1) чи підтримуєш скасування сенату (верхньої палати парламенту)? 2) чи підтримуєш соціально-економічні реформи при збереженні дрібної приватної власності? 3) чи підтримуєш кордон Польщі на Одрі і Нисі Лужицькій? Усі питання були сформульовані так, щоб не залишити опозиції можливості “відступу”:

вони не були принциповими, але негативна відповідь на них давала змогу правлячому табору звинуватити опозицію в “антинародній політиці”. Крім того, ППР хотіла провести невелику “репетицію” виборів для адміністративного апарату. Керівники ПСЛ вирішили прийняти виклик і, незважаючи на попередню відмову від сенату у своїх програмних документах, закликали своїх прихильників відповісти негативно на перше питання. Збройне підпілля агітувало за три негативні відповіді, які повинні були виявити ставлення суспільства до нової влади. Політична атмосфера в країні навесні 1946 р. була напруженою. У різних районах спалахували робітничі страйки, спричинені труднощами

Рис.66. Пропагандистський плакат 1945 р. з написом: “Великан і заплюваний карлик реакції (АК)”.

з постачанням продуктів харчування. На селі зріло невдоволення у зв'язку із збереженням обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції. На початку травня силові органи розігнали патріотичні демонстрації з нагоди свята 3 Травня, які відбулися у Кракові, Катовіцах, Глівіцах та інших містах. У відповідь на дії властей 20 травня відбувся загальний страйк студентів. Населення, особливо у великих містах, неприхильно ставилося до нової влади, що спиралася на радянську "допомогу". Поширилися приповідки на зразок "Ще бомбка атомово і вруцїми внет до Львова" (Ще одна бомбочка атомна і повернемося знов до Львова). Референдум відбувся 30 червня 1946 р. У ньому взяло участь понад 85 % виборців. За офіційними даними, на перше питання позитивно відповіли 68,2 %, друге – 77,3 %, третє – 91,4 %. Однак результати референдуму були сфальсифіковані. За таємною інформацією ППР три рази "так" занотували лише 27 % виборців, а три рази "ні" – 33 %. ПСЛ скерувала протести проти фальсифікацій і порушень, які мали місце під час референдуму, до посольств США, Великобританії та СРСР. Але вони залишилися без відповіді. Зазнавши реальної поразки, правлячий блок однак продемонстрував рішучість і непоступливість в справі збереження влади.

Після референдуму ППР та її союзники подвоїли зусилля, щоб ізолювати опозицію. З цією метою була розгорнута нав'язлива пропаганда єдності польського суспільства, котра нібито спиралася на "результати" референдуму, досягли апогею нападки на ПСЛ, звинувачення її діячів у зв'язках з підпіллям. Невдовзі розпочалися арешти найбільш знаних активістів партії. Усередині ПСЛ виникла опозиція, яка виступила за порозуміння з ППР (Ч. Вицех, Ю. Нецько). Розкол стався також у СП. Проти опозиції було використано заяви західних політиків, які ставили під сумнів остаточність врегулювання проблеми західних кордонів Польщі. Такі мотиви прозвучали у фултонській промові У. Черчілля і були у вересні 1946 р. повторені держсекретарем США Д. Бірнсом під час його виступу в Штуттгарті. Підтримка С. Миколайчика західними державами давала поживний матеріал для офіційної пропаганди, яка звинувачувала лідерів опозиції в "зраді" національних інтересів і "прислужництві" Заходу. Силові структури активізували боротьбу з підпіллям, скерувавши до найбільш загрожених районів спеціальні оперативні групи, що склалися з підрозділів ВП, КБВ, МО.

Вибори. У вересні 1946 р. ППР утворила *Блок демократичних партій*, до якого поряд з нею увійшли ППС, СЛ і СД. Блок активно використовував органи влади та адміністрації для проведення своєї політики. Зміцнювалися силові структури: наприкінці 1946 р. МО налічувала 130 тис. осіб, загони ОРМО (Добровільний резерв МО) – 100 тис., КБВ – 30 тис., УБ – 50 тис. осіб. ППР робила все можливе, щоб змінити на краще економічну ситуацію. Було поліпшено постачання міського населення продуктами харчування на продовольчі картки, 1 липня 1946 р. ТУНС скасував обов'язкові поставки сільгосппродуктів селянами і запровадив їх закупівлю за фіксованими та ринковими цінами. У червні 1946 р. уряд ухвалив декрет "Про злочини, особливо небезпечні в період відбудови держави", який дозволяв притягнути до кримінальної відповідальності навіть за "пропаганду проти союзників Польщі" або загрозу для "інтересів світу праці". Восени 1946 р. було створене *Головне управління контролю преси, публікацій і видовищ*, яке посилювало цензуру. ППР чинила тиск на своїх союзників. Вона підтримала в ППС групу прокомуністичних діячів (Ю. Циранкевича, Г. Яблонського), які погоджувалися з провідною роллю ППР. Комуністи були справжнім "двигуном" Блоку демократичних партій, проголошували гасла відродження Польщі в справедливих кордонах та інтересах "світу праці".

У вересні 1946 р. КРН ухвалила виборчий закон до Законодавчого сейму і призначила вибори на 19 січня 1947 р. Закон забезпечував адміністрації право втручатись і

контролювати хід виборів на всіх стадіях. Протести послів ПСЛ і СП не було взято до уваги. Від ПСЛ відкололася група діячів на чолі з Ч. Вицехом й утворила нову партію – ПСЛ “Нове Визволене”, яка виступила за приєднання до Блоку. У грудні 1946 р. ПСЛ обнародувала передвиборчу програму, в якій йшлося про союз з СРСР, зміцнення нових кордонів і демократичного устрою, завершення соціально-господарських реформ, обмеження повноважень силових структур влади та їх підпорядкування тереновій адміністрації. Однак “кільце ізоляції” навколо ПСЛ постійно стискалося. Офіційна пропаганда називала С. Миколайчика “польським фюрером”, органи влади під різними приводами заарештували 149 кандидатів у депутати від ПСЛ за звинуваченням у “співробітництві” з підпіллям, було скасовано виборчі бюлетені ПСЛ у десяти округах з 52-х, закрито 30 повітових управлінь партії.

Вибори до Законодавчого сейму, які відбулися 19 січня 1947 р., пройшли в атмосфері залякувань і тиску. Було запроваджене “колективне голосування”, суворий нагляд за ходом волевиявлення. І все ж без фальсифікацій не обійшлося. За офіційними даними, в голосуванні взяли участь 89,9 % виборців, з яких 80,1 % віддали голоси Блоку демократичних партій, 10,3 % – ПСЛ, 4,7 % – СП і ПСЛ “Нове Визволене”. За підрахунками ПСЛ партія отримала 69 % голосів, а Блок – 22 % (матеріали виборів не збереглися). ПСЛ скерувало протести до посольств західних держав і СРСР, які не дали очікуваних наслідків. Правлячий табір діяв за правилом доконаних фактів, або за принципом “одні голосували – інші рахували”. Влада залишилася в руках ППР та її сателітів. СРСР визнав, що ялтинська вимога “вільних виборів” реалізована. Уряди США і Великобританії скерували формальні ноти протесту, які не могли змінити ситуації в умовах розгортання “холодної війни”. Польські комуністи дійшли висновку, що “тимчасовий період” реалізації програми завершився.

4 лютого 1947 р. на перше засідання зібралися депутати Законодавчого сейму. З 444 послів 394 представляли Блок, 28 – ПСЛ, 12 – СП, 7 – ПСЛ “Нове Визволене”, 3 – католицькі товариства. Сейм обрав президентом Польщі єдиного кандидата – Б. Берута; уряд очолив соціаліст *Юзеф Циранкевич* (1911-1989), його заступниками стали В. Гомулка і людовець А. Кожицький. У складі уряду були лише члени партій Блоку, силові міністерства підпорядковувалися ППР, комуністи контролювали всі міністерства, перебуваючи на посадах заступників міністрів. Роль “сірого кардинала” в уряді виконував член політбюро ЦК ППР *Якуб Берман*, що займав скромну посаду керівника канцелярії Ради міністрів. 19 лютого 1947 р. Законодавчий сейм ухвалив пакет законів про устрій і вищі органи державної влади Польщі, який назвали *Малою Конституцією*. Найвищим законодавчим органом став сейм, виконавчими – президент, Державна рада і Рада міністрів. Президента обирав сейм на сім років; він мав широкі повноваження виконавчого і законодавчого характеру, скликав і розпускав сейм, призначав та увільняв урядовців, був головнокомандувачем збройних сил. Державна рада, що складалася з посадових осіб, контролювала діяльність усіх представницьких і виконавчих структур, поєднуючи законодавчі та виконавчі функції, що було відступом від демократичної засади поділу гілок влади. 22 лютого сейм ухвалив *Декларацію про права і свободи громадян*, яка повинна була засвідчити демократичний характер устрою. Вона містила перелік усіх головних прав і свобод, які, однак, обмежувалися заборонаю їх використання для повалення встановленого устрою. Останнім актом сейму була амністія для членів збройного підпілля. Нею скористалося понад 50 тис. осіб. Після цього підпільні структури вже не чинили поважного впливу на політичне життя, хоча окремі загони діяли до 1952 р.

Операція “Вісла”. Жорстоких заходів влада вжила по відношенню до українського населення східних і південно-східних теренів, яке ще залишалося тут після переселень

1944-1946 рр. Підтримка ним ОУН і УПА не давала спокою уряду й керівникам СРСР, які в цей час вели нещадну боротьбу з національним рухом на західноукраїнських землях. Командування ВП, за дорученням політбюро ЦК ППР, з кінця 1946 р. готувало план примусового переселення українського населення з пограниччя та його розпорощення по всій території країни (у зв'язку з відмовою СРСР прийняти переселенців як свідомих противників радянської влади). 28 березня 1947 р. під час інспекційної поїздки на Прикарпаття загинув у засідці, влаштованій загоном УПА, заступник міністра оборони Польщі ген. К. Сверчевський. Цей акт став приводом для швидкого проведення воєнної операції “Вісла” з метою примусового переселення українців на західні та північні землі й ліквідації ОУН та УПА. Паралельно розкручувалась офіційна пропагандистська кампанія по звинуваченню українців в організації масових розправ з поляками, зв'язках з гітлерівцями тощо. Вона набула характеру антиукраїнської істерії, в якій українець виступав мало не головним ворогом Польщі. Для проведення операції “Вісла” була створена одноіменна оперативна група ВП, КБВ, УБ і МО, яка налічувала понад 20 тис. солдат і офіцерів; нею керував ген. С. Моссор. З кінця квітня до кінця липня 1947 р. військові сили брутальними методами примусово переселили понад 140 тис. українців, ліквідували українське підпілля, полонивши й знищивши 1335 осіб. Більшість переселенців пройшла через спеціальні табори, де вони були піддані допитам і знущанням, а потім скеровані на нові місця проживання так, щоб не створювати скупчення в одному місці. Пізніші декрети уряду 1949 р. заборонили переселенцям повертатися на батьківські землі, було конфісковано приватне і церковне майно. У результаті переселення були спустошені величезні терени, поглибилася взаємна недовіра між двома народами.

Наступ комуністів. Після виборів була проведена чистка апарату влади, з впливових посад були усунуті представники опозиції. На їх місце прийшли нові люди з ППР та союзних партій. Можливості соціального авансу, демонстрація “м'язів” силових структур, масова пропаганда переваг “народної демократії” були притягальними для вихідців з нижчих верств суспільства. Восени 1947 р. ППР налічувала 820 тис. членів, ППС – 713 тис. Правлячий табір продовжив політику залякування і репресій опозиції, всіх сил, які не поділяли ідеології “народної демократії”. У квітні 1947 р. в Лодзі відбулася таємна нарада керівників ППР і МБП, на якій було заявлено, що світ стоїть перед новою війною між СРСР і Заходом й обставини вимагають подальшого згуртування суспільства, ліквідації опозиції. Навесні того ж року влада вдалася до нових арештів членів ПСЛ за звинуваченням у зв'язках із “західними імперіалістами” та польським підпіллям. Були проведені показові судові процеси над людовцями К. Багінським і З. Аугустинським, закриті осередки ПСЛ.

Загальна атмосфера в Польщі загострювалась у зв'язку із зростанням конфронтації Сходу і Заходу на міжнародній арені. У липні 1947 р. польський уряд за вказівкою з Москви відмовився від участі в “плані Маршалла”. Європейська інтеграція починалася без участі країн Центрально-Східної Європи. Й. Сталін вирішив провести “інтеграцію” своїх сил. 22-27 вересня 1947 р. на нараді в польському місті Шклярська Поремба представники компартій СРСР, Болгарії, Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії, Югославії, Франції та Італії утворили консультативний орган – Інформбюро комуністичних і робітничих партій (Комінформбюро). На ньому ідеолог ВКП(б) А. Жданов поставив вимогу консолідації правлячих комуністичних партій, проведення “соціалістичних” перетворень за радянським зразком, суворого виконання директив Москви, що є “оплотом антиімперіалістичного табору”. На нараді В. Гомулка намагався звернути увагу на своєрідність суспільно-політичної обстановки в Польщі та інших країнах Центрально-Східної Європи, яка вимагала пошуку особливих форм соціалістичного будівництва. Однак його позиція не знайшла розуміння у радянських керівників, які

вимагали жорсткого підпорядкування наказам Москви. Комінформбюро зобов'язало керівників компартій координувати діяльність з ВКП(б), прискорити перехід до “будівництва соціалізму” за радянським взірцем у своїх країнах.

Ознаки загострення внутрішнього курсу правлячого табору, які спостерігались у Польщі з весни 1947 р., свідчили про намір повністю покінчити з опозицією. ППР діяла в двох напрямках: вдавалася до репресій низового активу ПСЛ і використовувала розбіжності серед керівного складу партії, намагаючись ізолювати групу С. Миколайчика. Для компрометації останнього афішувалися його зв'язки із західними державами, які кваліфікувалися як “національна зрада”. Передбачалося позбавити С. Миколайчика і послів ПСЛ парламентського імунітету, віддати під воєнний трибунал і засудити на смерть. Подібна практика вже мала місце в Болгарії та Угорщині. С. Миколайчик і його колеги звернулись за допомогою до Посольства США, яке організувало їх нелегальний виїзд з Польщі наприкінці жовтня 1947 р. Втеча стала додатковим аргументом для масової пропагандистської кампанії проти ПСЛ. Щоб рятувати людей, частина керівників ПСЛ пішла на співробітництво з владою, виконала вказівки ППР. Партію очолив Юзеф Нєцько, який пообіцяв “очистити” партію від “реакційних елементів” і схвалив систему “народної демократії”. Наприкінці 1947 р. розпочалися переговори між керівниками ПСЛ і СЛ про об'єднання. Цей процес протривав до листопада 1949 р., коли під тиском комуністів обидві партії об'єдналися в *Об'єднану народну партію* (З'єднане стронніцтво людове, ЗСЛ). Об'єднана партія налічувала 230 тис. членів і визнавала керівну роль комуністів. З реальною опозицією було покінчено. Дрібні опозиційні групи ліквідувались органами безпеки.

Значною перешкодою на шляху до монопольної влади правлячого табору була незалежна позиція католицької церкви. Навесні 1948 р. пропагандистська машина ППР розгорнула кампанію проти Ватикану, який взяв під захист депортованих німців і німецьких єпископів на “повернутих землях”. Пропаганда звинувачувала Ватикан у захисті “німецьких ревізіоністів”, прислужництві “американському імперіалізму”. Спецслужби провели судові процеси над священиками, які співпрацювали з підпіллям або виявляли прозахідні симпатії. Працівникам армії, МО, безпеки було заборонено відвідувати костели. Влітку 1948 р. був закритий католицький часопис “Тигоднік повшехни”, а його співробітники заарештовані. У в'язницях опинилися провідні діячі СП. Восени 1948 р. помер примас кардинал Хлонд. На чолі польської католицької ієрархії став кардинал *Стефан Вишинський* (1901-1981) – колишній військовий капелан АК. Це змусило спецслужби шукати шляхи для підриву незалежних позицій церкви, вдаватися до різноманітних маніпуляцій. Однак це приносило бажаних результатів.

Значно рішучішими були кроки правлячих кіл щодо поширення ідеологічного впливу на молодь. У січні 1948 р. сейм ухвалив Закон про обов'язкову військову підготовку і залучення до праці молоді у віці 16-21 років. Для цього під патронатом Міністерства національної оборони було створено *Загальну організацію молоді “Служба Польщі”*. Були виділені кошти для влаштування літніх таборів праці та навчання, в яких молодь піддавалася посиленій ідеологічній обробці, що поєднувалася з відпочинком, спортивно-військовою підготовкою і громадською працею. Влітку 1948 р. усі молодіжні організації були примусово об'єднані в єдиний *Союз польської молоді* (Зв'язок млодзєжи польськей, ЗМП), який повинен був стати “польським комсомолом”.

Утворення ПОРП. Сталінська модель соціалізму передбачала повну монополізацію влади однією “марксистсько-ленінською партією” і не допускала жодної внутріпартійної демократії та ідеологічного плюралізму. Між тим, союзником ППР була ППС, значна частина членів якої виявляла тенденцію до самостійної ролі в політиці, дотримувалася відмінних поглядів на шлях до соціалізму. Після виборів 1947 р., коли постало питання

подальшого розвитку Польщі, частина ідеологів ППС вважала, що радянська модель будівництва соціалізму, яка спиралася на засади “диктатури пролетаріату” і “класової боротьби”, непридатна для Польщі. Вони закликали до “соціалістичного гуманізму” і збереження елементів демократії. У галузі господарства вони спиралися на праці західних економістів, віддаючи перевагу т.зв. змішаним економікам, які поєднують державні, колективні і приватні підприємства, а усупільнення розуміли як поширення передусім кооперативної власності. Такі підходи суперечили сталінським вказівкам і не могли толеруватися прибічниками радянського диктатора в Польщі. У грудні 1947 р. на черговому з’їзді ППС партія без ентузіазму сприйняла пропозицію ППР про об’єднання двох робітничих партій на основі “марксизму-ленінізму”. ППР вдалася до тиску на соціалістів. Наприкінці 1947 – початку 1948 рр. відбулися показові судові процеси над діячами ППС-ВРН, яких було засуджено до суворих кар за зв’язки з лондонським підпіллям і змову проти “демократичної Польщі”. Навесні 1948 р. органи безпеки почали “чистку” лав ППС, заарештовуючи та усуваючи з партії тих, хто брав участь у підпіллі або дотримувався відмінних поглядів на польський “шлях до соціалізму”. З партії було виключено близько 200 тис. членів, після чого ППС “погодилась” об’єднатися з ППР.

Ідеологічні розбіжності виявилися також у ППР. Група діячів, що прибули з СРСР (Я. Берман, Б. Берут, Г. Мінц, Р. Замбровський, С. Радкевич), вважали, що партія повинна сліпо копіювати радянську модель соціалізму, підпорядковувати інтереси Польщі “соціалістичній столиці” світу – Москві. “Крайові” комуністи (В. Гомулка, М. Спихальський, З. Клішко) наполягали на врахуванні особливостей будівництва соціалізму в Польщі, які вимагали повільних темпів індустріалізації та колективізації, збереження патріотичних елементів національної свідомості тощо. Влітку 1948 р. пройшли декілька пленумів ЦК ППР, на яких під час обговорення ідейних засад об’єднаної партії генеральний секретар В. Гомулка виклав пропозиції, що зводилися до творчого врахування досвіду польського робітничого руху, помилок СДКПіЛ і КПП в національного питанні та оцінці політичної дійсності. Його погляди викликали гостре заперечення з боку сталіністів у вищому керівництві ППР. Вони звинуватили В. Гомулку в “право-націоналістичному ухилі” й усунули від керівництва партії. На черговому пленумі ЦК ППР на початку вересня 1948 р. В. Гомулку та його прибічників зняли з керівних посад; генеральним секретарем став Б. Берут. Були схвалені програмні засади об’єднаної партії, які спиралися на ідейні підстави сталінізму. Чистка охопила також ППР, з якої виключили понад 30 тис. прихильників В. Гомулки.

Восени 1948 р. підготовка до об’єднання ППР і ППС перейшла у практичну площину, супроводжуючися чистками в обох партіях. На початку грудня 1948 р. зібралися II з’їзд ППР і 28-й конгрес ППС, які прийняли рішення про об’єднання. 15 грудня делегати обох форумів зібралися в одній залі й проголосили утворення *Польської об’єднаної робітничої партії* (ПОРП) – “авангарду робітництва і всіх трудящих Польщі”. I-й з’їзд нової партії ухвалив *Ідейну декларацію ПОРП*, яка проголошувала завдання побудови “фундаменту соціалізму” під керівництвом партійного авангарду на засадах марксистсько-ленінського вчення. Декларація містила всі атрибути догматичного словництва з обов’язковим викоріненням “експлуататорських” класів, будівництвом справедливого суспільства. Підкреслювалося, що “будувати фундамент соціалізму можна тільки в [умовах] класової боротьби, боротьби з усіма капіталістичними елементами та їх закордонними протекторами”. Ставилися завдання створення сучасної промисловості, кооперування селянських господарств і проведення культурної революції. Г. Мінц виклав делегатам директиви шестирічного плану “будівництва основ соціалізму” на 1950-1955 рр. Було обрано ЦК ПОРП і політбюро з 11 осіб (8 членів ППР і 3 – ППС), головою партії став Б. Берут. На з’їзді дали виступити В. Гомулці, який не

увійшов до керівних органів партії. Напередодні форуму він мав зустріч з Й. Сталінім і незабаром (14 грудня 1948 р.) написав радянському керівникові особистого листа, в якому сміливо відстоював власну думку щодо слушності політики ППР у попередній період, критикував кадрову політику, яка насаджувала на керівні посади в Польщі євреїв з СРСР, відмовлявся співпрацювати з групою Б. Берута і Я. Бермана.

Виникнення ПОРП стало важливим елементом формування тоталітарного устрою в Польщі, який підпорядковував єдиному партійному керівництву всі сфери життєдіяльності суспільства – від державного апарату до громадських і культурних установ. Партія перетворювалась на інститут, який керував усіма справами від імені народу, але не був йому підзвітний. Така влада могла утриматися тільки спираючися на апарат примусу, маніпулювання суспільною свідомістю, повсюдний контроль кожної ділянки життя людей. Створення ПОРП відкривало шлях для завершення процесу утвердження монопольної влади партії. Легальні ЗСЛ і СД визнали керівну роль ПОРП в системі влади і отримали за це невеликий доступ до посад. До політичної системи входили також профспілки, ЗМП, Союз борців за свободу і демократію, Товариство польсько-радянської дружби та ін. Більшість форм і методів політичної діяльності ПОРП запозичила у ВКП(б).

Проблеми економіки. У перші післявоєнні роки більшість політичних сил Польщі погоджувалася щодо необхідності проведення соціально-економічних реформ при збереженні т.зв. мішаної економіки, що включала державну, кооперативну і приватну власність, а також щодо необхідності державного планування господарського розвитку. Після проведення земельної реформи і націоналізації постали завдання прискорення відбудови зруйнованого господарства. У вересні 1945 р. було створено Центральне управління планування (ЦУП) при Економічному комітеті Ради міністрів (КЕРМ). ЦУПом керував соціаліст Ч. Бобровський; тут працювали знані польські економісти. На початку 1946 р. ЦУП розпочав роботу над планом відбудови економіки. Однак виникли розбіжності між ЦУПом і міністром промисловості і головою КЕРМ комуністом Г. Мінцем, який прагнув наслідувати радянські зразки державного планування з великим обсягом інвестицій у виробництво засобів виробництва. Незважаючи на це, підготовлений ЦУПом трирічний план відбудови був затверджений КРН у вересні 1946 р. План був розрахований на 1947-1949 рр. і передбачав відновлення зруйнованої економіки, інтеграцію “повернутих земель”, підвищення життєвого рівня населення. У 1947 р. відбулися зміни в економічній політиці, ініційовані ППР. Державною власністю було охоплено більшість промислових підприємств. Навесні 1947 р. було розпочато “битву за торгівлю”, в ході якої встановлено державний контроль над торговими операціями, багатьох приватних власників за звинуваченням у “спекуляції” заарештовано і відправлено до трудових таборів. На початку 1949 р. державні органи контролювали 93 % гуртової і 56 % роздрібною торгівлі. На початку 1948 р. керівники ЦУПу були звинувачені в застосуванні “буржуазних” методів планування й незабаром усунені з посад і заарештовані як “шкідники”. На початку 1949 р. ЦУП був ліквідований, а замість нього створена Державна комісія господарського планування (ПКПГ) під керівництвом комуністів. Були змінені показники плану на 1948 і 1949 рр., які передбачали подальше посилення контролю держави за господарством, розбудову державного сектора. Проголошено курс на зміцнення “соціалістичного” сектора економіки, включаючи торгівлю і сільське господарство. В основу розвитку господарства було покладено засади, запропоновані Г. Мінцем: “Слід відкинути фальшиві теорії про першість плану споживання, а будувати національний план на основі плану виробництва...” Економіка перетворювалась на галузь, яка розвивалась не заради виробництва потрібних товарів, а задля самої себе і політичних амбіцій правлячого табору.

До кінця 1948 р. було досягнуто певних успіхів у відбудові господарства країни. У 1947 р. національний дохід на одного мешканця на 20 % перевищив рівень 1938 р. Особливо помітними були досягнення у промисловому виробництві. Поліпшилося соціальне становище населення, майже зникло безробіття. Гірше складалася ситуація в сільському господарстві, де у 1947 р. велика посуха знищила значну частину врожаю. До 1948 р. вдалося досягнути лише 85 % довоєнного рівня сільськогосподарського виробництва. Керівники ПОРП вважали, що прийшов час кооперування селянських господарств і включення їх у систему держаного господарювання. У січні 1949 р. уряд скасував карткову систему на основні продукти харчування.

Значні зрушення відбулися в **освіті і культурі**. Відповідно до накреслених у документах нової влади завдань демократизації цих галузей, були проведені заходи для відбудови і розвитку закладів освіти і культури – шкіл, університетів, бібліотек, музеїв тощо. Наприкінці червня 1945 р. в Лодзі пройшов Освітній з'їзд, який обговорив урядовий проект реформи шкільництва. Реально реформою освіти займалося Міністерство освіти, його зусилля були спрямовані переважно на відбудову шкіл і оновлення шкільних програм. Незважаючи на післявоєнні труднощі, у 1948 р. шкільною освітою було охоплено 97 % дітей, швидко розвивалася професійно-технічна освіта. Були відкриті нові університети в Любліні, Лодзі, Торуні, Вроцлаві, кількість вищих у 1948 р. шкіл досягла 58, а студентів – зросла з 56 тис. до 104 тис. Ще у травні 1945 р. КРН прийняла декрет про створення “вступного року” у вищих школах з метою розширити доступ до вищої освіти робітничій та сільській молоді. Нова влада реалізувала політику декомерціалізації освіти і культури, яка відкривала доступ до культурних надбань широким верствам населення. Водночас відбулася централізація управління і фінансування цих галузей державою і поступове посилення її втручання у зміст і форми поширення культури, яке виявлялось у нав'язуванні вибіркового “прогресивних” ідеологічних постулатів. Правлячі кола постійно наголошували на потребі піднесення культурного рівня і зміцнення соціальних позицій трудящих верств. Ці заклики знаходили відгук серед польської інтелігенції, яка трактувала їх у ліберально-демократичному дусі. Водночас після 1947 р. у культурній політиці держави посилювалися тенденції до повного підпорядкування ідейного змісту культури потребам марксистсько-ленінської доктрини.

Після війни зменшилася загальна кількість періодичних видань – до 850 у 1948 яаяяяр. (до війни 2600), але наклади зросли до 3,5 млн. (до війни 1,5 млн.). Преса була могутньою зброєю правлячих кіл у пропаганді “народно-демократичних” поглядів, в яких переважали радикально-демократичні і соціалістичні ідеї. У перші роки після війни особливо активну роль у пропаганді “народно-демократичних” ідей і згуртуванні інтелігенції відіграв комуністичний публіцист і видавець *Єжи Бореяша* (власне Беніамін Голдберг, 1905-1952). Його публікації й активна організаційна діяльність сприяли прилученню значної частини інтелігенції до співпраці з новою владою. Преса стала ареною численних дискусій з питань ролі культури в розвитку суспільства, гуманізму, наукової та мистецької творчості. У поширенні культури важливу роль відіграли книжкові видання: якщо у 1945 р. побачили світ 1078 назв книжок, то у 1948 р. – 4791 загальним накладом 68 млн. примірників. Проведені в 1948 р. вибіркові дослідження показали, що найбільш популярними письменниками залишалися Г. Сєнкевич, Б. Прус, С. Жеромський, Ю. Крашевський. Нова влада сприяла розвитку радіофонії, взявши за підставу поширення провідникових радіоприймачів. У 1948 р. кількість радіоабонентів наблизилася до 1 млн., при цьому близько 1/4 належали сільським мешканцям. Державне радіомовлення провадило цілеспрямовану пропаганду на користь нової влади, але також приділяло увагу освітнім і відпочинковим програмам. Особливо важливе значення мало

радіо для мешканців села. Після війни кіномережа опинилася в руках держави, яка подбала про її розширення. На екранах кінотеатрів демонструвалася переважно закордонна кінопродукція. З кожним роком зростала частка радянських кінофільмів. Так, у 1948 р. з 309 фільмів, які демонструвались у Польщі, було 136 радянських, 53 американських, 31 англійських, 34 французьких. З великим ентузіазмом сприйняла громадськість перший післявоєнний фільм польського виробництва *Заборонені пісеньки* (реж. Л. Бучковський), який у 1947 р. переглянула рекордна кількість глядачів (до 1967 р. – 13,5 млн. осіб).

На формування **суспільної свідомості** поляків першочерговий вплив мали воєнні події. Одним з головних наслідків війни була майже повсюдна деморалізація населення, змушеного постійно боротися за біологічне виживання. Людські жертви, руйнування, фізичне і моральне вичерпання мільйонів людей спричинили погіршення стану здоров'я населення, поширення алкоголізму, крадіжок, моральної деградації. Великі міграції та депортації післявоєнних років також позначилися на суспільній психології. Переважним настроєм більшості було прагнення пристосуватися до дійсності, яке особливо зміцнилося після розчарування щодо підтримки Польщі західними державами. Велика частка поляків пов'язувала свої надії з приїздом до Польщі С. Миколайчика й окремих еміграційних діячів. Позитивним чинником суспільної свідомості були завдання відбудови столиці Варшави і країни загалом, які збуджували патріотичні почуття і давали надію нормалізації побуту. Однак терор і репресії з боку силових органів влади, радянських структур в Польщі породжували прагнення пристосуватися до нових обставин, перевести опір тоталітарному наступові нової дійсності у нові форми. Цю тенденцію добре відбив один з лідерів (С. Каспрелік), який у січні 1947 р. писав: “На мою думку організація (ПСЛ – Л.З.) незабаром повинна піти спати, опинитись у свого роду летаргії. Трудно ворожити, як довго цей період летаргії буде тривати. Знаю, однак, що після кожного спання організм стає бадьорим, здоровим і сильним”.

Тогочасна ситуація сформувала серед поляків кілька орієнтацій. До першої орієнтації “незломних” належали кола, які залишалися на позиціях антикомунізму і антирадянства, плекали надії на третю світову війну. Вони зазнавали чимраз більших репресій з боку влади. Значна частина населення була згідна піти на компроміс з комуністами, орієнтувалася на політичні ідеї С. Миколайчика і ПСЛ; вона готова була визнати існуючий стан, але сподівалася на збереження певних рамок свободи в межах комуністичної системи. До такої “капітулянтської” орієнтації належали не тільки прихильники легальної опозиції, а й численні прихильники ППС, СЛ, СД, громадських і католицьких організацій, інтелігенції. Після виборів 1947 р. частина активних осіб цього табору була репресована або емігрувала за кордон, інша перейшла до “внутрішньої” опозиції. Менша частина поляків свідомо орієнтувалася на комуністичну модель Польщі і залежність від СРСР. Але вона покладала великі надії на залучення до адміністративних структур, спокушалася образом “справедливої Польщі”, владними функціями і численними привілеями. При цьому, спільним почуттям усіх суспільних орієнтацій був незламний патріотизм, який зростав на ґрунті антигітлерівської позиції переважної частини поляків. Один з робітників Варшави ще 1942 р. писав у щоденнику: “Горжуся тим, що належу до нації, яка не має колективних зрадників, а лише колективні могили”. Патріотичні позиції перепліталися в багатьох поляків, передусім молоді, з уявленням про участь в переломних історичних подіях, прилучення до яких можливе лише через владні структури. Ідейний зміст документів нової влади притягав навіть частину старої польської інтелігенції. Вираз цим настроєм дав відомий польський соціолог *Юзеф Халасінський*, який 1949 р. писав про мотиви свого співробітництва з владою: “Вважав, що елементарним патріотичним і громадським обов'язком кожного поляка є розпочати на своїй

ділянці найбільш напружену працю над усуненням кривд і руйнувань, заподіяних окупантом (...) Другим був суспільний мотив. Завдяки передвоєнній та окупаційній еволюції моїх поглядів був готовий визнати принципову слушність втілюваної програми соціальної революції”.

Тоталітарний режим 1949 – 1956 рр.

Репресії. Наприкінці 40-х років “холодна війна” і поділ світу на два ворогуючі табори стали реальністю. Радянський диктатор Й. Сталін вимагав ще більш жорсткого підпорядкування держав-сателітів Центрально-Східної Європи своїй волі та інтересам. Виконуючи вказівки Москви, керівники ПОРП посилювали репресії проти внутрішніх ворогів. У листопаді 1949 р. відбувся пленум ЦК ППР, присвячений завданням посилення “політичної пильності”. Він зняв з усіх партійних посад В. Гомулку, З. Клішко, М. Спихальського та інших прибічників т.зв. “право-націоналістичного ухилу”. У ПОРП розпочалася чистка, яка супроводжувалася новими арештами. До в’язниць були відправлені також численні діячі підпілля, опозиційних партій. Чистка охопила всі структури влади, армію, МО. Вона проводилася апаратом МБП, яким продовжував керувати С. Радкевич. Однак контроль за його діяльністю здійснював радянський генерал Лялін, який змінив Серова. Багатьма департаментами МБП керували радянські офіцери. У ВП Головне управління інформації (розвідка і контррозвідка) очолювали радянські офіцери Д. Вознесенський і А. Скульбашевський. У березні 1949 р. був утворений Х-й департамент МБП, який займався контролем діяльності вищих державних і партійних структур, включно з президентом Б. Берутом. Особливою брутальністю поводження із заарештованими відрізнявся слідчий департамент МБП, очолюваний полковником Ю. Ружанським. Апарат безпеки був своєрідною “державою в державі”, нитки від якого тяглися до Москви. Й. Сталіну й цього видалося мало і восени 1949 р. міністром оборони Польщі та членом політбюро ЦК ПОРП став радянський маршал К. Рокоссовський. Разом з ним на вищі посади в польській армії були призначені 52 радянські генерали і 670 офіцерів: інструктором ПЗС став ген. І. Сухов, начальником Генерального штабу – В. Корчиц. Понад 200 радянських радників контролювали оборонну промисловість. В армії було запроваджено перекладені радянські устави.

Хвиля чисток мала на меті придушити будь-який опір режиму. Органи безпеки намагалися підготувати показовий “суд” над В. Гомулкою. Однак його співробітники відмовилися давати проти нього компрометуючі матеріали й справа затягнулася. Натомість були проведені арешти довоєнних генералів ВП, і у 1951 р. відбулися судові процеси над ними за звинуваченням у шпигунстві і “контрреволюційній змові”. Генерали С. Татар, Є. Кірхмайєр, С. Моссор, Ф. Герман отримали вироки позитивного ув’язнення, інші – від 10 до 15 років тюрми. Значно суворішим було покарання заарештованих керівників післявоєнного підпілля, а також колишньої АК, які отримували переважно вироки смерті. У процесах військових, яким передували брутальні тортури заарештованих, було оголошено 37 смертних вироків, а понад 90 осіб отримали вироки довічного ув’язнення. У тюрмах і концтаборах знаходилося близько 30 тис. діячів політичних партій, Делегатури і АК, більшість яких були засуджені за типовими звинуваченнями у “шпигунстві” на користь “імперіалістичного Заходу”. Підставою для вироків були “зізнання” підсудних, які вони давали під тортурами. Так, у 1951 р. до смертної кари було засуджено ген. Ю. Куропеску, але вирок було відтерміновано в зв’язку з тим, що він став давати “свідчення” про вигадану “змову” М. Спихальського. Щораз нові “свідчення” дозволили йому дочекатися смерті Сталіна й періоду “відлиги”, які врятували його життя. У всіх державних установах і на підприємствах створювалися

“відділи охорони”, які збирали інформацію про “неблагонадійних” осіб. Будь-яке необережне слово могло стати причиною арешту та ув’язнення. У 1954 р. МБП володіло інформацією про 5 млн. “неблагонадійних” осіб, майже про кожного третього дорослого поляка.

Партія і влада. У системі управління країною провідну роль грала ПОРП. Партія була побудована і діяла за зразком ВКП(б), що передбачав сувору субординацію та ієрархію, визнання партійних повноважень “вождів”. На першому місці в ідеологічно-партійній ієрархії знаходився “вождь усіх часів і народів” Сталін. Ранг нижче займав “вождь польського народу” Б. Берут, далі йшли члени політбюро ЦК ПОРП, члени ЦК, відповідні секретарі партійних комітетів. Партія була організатором масових ідеологічних кампаній, які прославляли “мудрість” її вождів. Жорстока цензура і контроль органів безпеки виключав найменшу можливість опору. У самій ПОРП вирішальні важелі влади зосереджували фактично кілька осіб: окрім Б. Берута, який був головою партії і президентом Польщі, апарат влади та ідеологічні питання контролював Якуб Берман, справи господарства Гіларій Мінц, партійний апарат Францішек Мазур. На початку 50-х років партійний актив складався з 100 тис. комуністів, які працювали в апараті, державних органах й адміністрації (сам партійний апарат нараховував у 1953 р. близько 13 тис. осіб). Загальна кількість членів ПОРП унаслідок чисток зменшилася з 1,4 млн. у 1948 р. до 1,3 млн. у 1954 р., але становило значну частку дорослого населення. Партія організовувала масові пропагандистські кампанії, які мали на меті ідеологічну обробку населення, показ “передової” ролі членів партії в будівництві основ соціалізму. Для підготовки партійних кадрів були організовані вищі партійні школи, в яких проходили відповідну марксистсько-ленінську підготовку представники партійного апарату. Т.зв. “внутрішня партія” або чиновники партійного апарату мали численні привілеї в доступі до матеріальних благ (квартири, продукти у спецмагазинах тощо). Партійні організації діяли за виробничим принципом, контролюючи і спрямовуючи діяльність адміністрації. Контроль партії йшов зверху – через призначення керівників і знизу – через партійні організації. Сила та впливи ПОРП спиралися насамперед на опанування апарату влади, який дозволяв їй, з одного боку, придушувати найменший опір або незгоду, а з другого, настирливо нав’язувати нову систему світобачення і мислення. Контроль партії набув ознак тотальності.

Обробка свідомості. ПОРП розпочала рішучий “бій за думки і душі поляків”. У 1950 р. з вищих шкіл почали усувати старі наукові кадри, які не опанували “марксистсько-ленінську науку”, інших посилали на “навчання” до їхніх аспірантів-комуністів. Запроваджено обов’язкове вивчення основ марксизму-ленізму та російської мови. У 1951 р. відбувся I Конгрес польської науки, на якому було ухвалено створити центральну державну наукову інституцію – *Польську академію наук* (ПАН) з низкою спеціалізованих наукових інститутів за зразком АН СРСР. Гуманітарні та соціальні науки опинилися під особливим контролем партії й повинні були насаджувати сталінський варіант марксизму-ленізму. Митці були поставлені в рамки “соціалістичного реалізму”, який зобов’язував висвітлювати “світ праці” та соціалістичні ідеали, змальовувати “здобутки соціалізму”, “загнівання та розклад” західного імперіалізму. У 1949-1951 рр. були проведені з’їзди усіх творчих спілок (літераторів, пластиків, архітекторів тощо), перед якими поставлено завдання створити літературу і мистецтво “соціалістичного реалізму”, взято під контроль творчість митців. У Міністерстві культури та мистецтва були організовані численні комісії та управління, які стежили за змістом мистецьких творів, репертуаром культурних установ. Запанувала суворі ідеологічна цензура, яка повністю усунула з видавництва і сфери культури неконформістичні цінності. З бібліотек були вилучені тисячі книжок і періодики, які пропагували

“ворожий” соціалізму зміст. Натомість багатомільйонними накладками видавались праці Й. Сталіна, В. Леніна, К. Маркса і Ф. Енгельса, промови партійних вождів. Радянський “Короткий курс історії ВКП(б)” став головним підручником для вивчення історії та соціальних наук. У засобах масової інформації запанувала “новомова”, що мала на меті переконати у двополюсності сучасних цінностей: прогресивності соціалізму як ідеології та устрою “трудящих верств” і реакційності західного імперіалізму капіталістів і поміщиків, який прагне знищити “владу трудящих”. Населення було відтате “залізною завісою” від “несоціалістичного” світу, позбавлене об’єктивної інформації про реальний стан у країні та за кордоном, одурманювалося примітивними гаслами і препарованою інформацією, що все радянське є добре, а усе західне – погане. Численні помпезні урочистості з приводу 1 Травня, дня Перемоги, утворення народної Польщі, жовтневої революції в Росії перетворювалися на добре режисеровані видовища, які мали символізувати єдність ПОРП і трудящих мас, “щасливе життя” поляків за нового устрою. Розпочалася ревізія національного “історичного спадку”, який слід було оцінити з позицій “боротьби класів” і формування передумов для “закономірної” перемоги соціалізму. Відразу були “вилучені” і піддані нищівній критиці усі політики і митці минулого, які виражали інтереси “поміщиків і капіталістів” або займали антиросійські позиції. Переписування історії зайняло тривалий час. Доки вийшли перероблені польські підручники з історії та літератури, користувалися перекладами з російської. Розпочався процес “створення нової людини”, який здійснювався через шкільну освіту, ЗМП, армійську службу. Політичний апарат, ЗМІ, система освіти та армія проводили своєрідне

*Рис. 67. Примас кардинал
С. Вишинський.*

“прання мозгів”, прагнучи поширити передусім серед молоді віру в будівництво нового справедливого устрою.

Масова пропаганда у поєднанні з силовим тиском давала свої результати. Частина населення, зокрема молоді, сприймала гасла побудови нового суспільства, яке обіцяло у майбутньому різноманітні блага. Разом з тим, спостерігалось роздвоєння свідомості на “публічну” і “приватну”: одну позицію людина демонструвала на роботі, другу – у приватному житті; на роботі змушена була підтримувати офіційну пропаганду, вдома – слідувала традиціям. Частина вчених і митців співпрацювала з режимом, намагаючися знайти свою “нішу” в новій дійсності. Інші, як поет Чеслав Мілош, вважали за краще емігрувати з Польщі.

Влада і церква. Комуністичні вожді розуміли, що останньою перешкодою на шляху індоктринації суспільства є католицька церква, яка залишалася незалежною від держави. Приводом для наступу на костел стало оголошення в червні 1949 р. папою Пієм XII енцикліки про

відлучення від віри й церкви членів компартій та прихильників комунізму. У відповідь власті ініціювали схвалення сеймом у серпні 1949 р. *Декрету про свободу совісті і сумління*, який дозволяв притягати до відповідальності за будь-яке примушування до релігійної практики. Під декрет можна було підвести діяльність кожного приходського священика, який звертався до своїх вірних. За декретом послідували арешти духовенства, закриття католицьких організацій. При цьому влада намагалася загравати з костельними верхами, щоб схилити їх до політичної підтримки режиму й розриву з Ватиканом. У квітні 1950 р. була підписана угода між урядом та єпископатом, яка злагодила напруження. Єпископат погодився визнати і підтримувати державну владу, отримавши взамін обіцянку зберегти навчання релігії в школах, пастирську діяльність в

армії, в'язницях, шпиталях. Однак вже восени 1950 р. конфлікт між владою і костелом поглибився у зв'язку з призначенням нових костельних адміністраторів на "повернутих землях". Єпископат намагався зберегти єдність з Ватиканом, а влада наполягала на розриві, звинувачуючи ієрархію у невиконанні угоди. 1951 р. до в'язниць потрапили понад 900 священиків, звинувачених в "антидержавній діяльності". У 1952-1953 рр. відбулися публічні процеси над краківськими священиками, келецьким єпископом Ч. Качмарек, які були покарані смертними вироками і тривалими ув'язненнями за "шпигунство" і "диверсійну діяльність". Примас С. Вишинський відмовився засудити їхню діяльність і у вересні 1953 р. був заарештований та ув'язнений у монастирі. Новий глава костелу єпископ М. Клєпач був змушений в грудні 1953 р. скласти присягу на вірність народній Польщі і видати пастирський лист із закликом до вірних брати участь у публічному житті держави. Водночас влада підтримала католицьке *Об'єднання "Пакс"* і рух "священиків-патріотів", які погоджувалися співпрацювати з державою. У лютому 1953 р. Державна рада оголосила *Декрет про створення, призначення на посади і ліквідацію церковних посад*, який посилював контроль держави за церквою. Ще раніше було конфісковано церковне майно (нерухомість), ліквідовано більшість монастирів і семінарій. Католицький костел після тяжкої боротьби і втрат був примушений до лояльності стосовно режиму.

Конституція 1952 р. У середині 1951 р. була створена конституційна комісія Законодавчого сейму, хоча робота над проектом основного закону провадилася від початку 1949 р. у спеціальній групі ЦК ПОРП. Проект готувався в суворій таємниці перед громадськістю. Після того, як Й. Сталін особисто ознайомився з ним і вніс кілька поправок, у січні 1952 р. він був опублікований для "всенародного обговорення". У ході сильно контролюваної кампанії більшість "трудолюбивих" підтримала проект, і 22 липня 1952 р. він був урочисто схвалений Законодавчим сеймом.

Конституція проголошувала, що держава має назву *Польська Народна Республіка* (ПНР), влада в якій належить "трудолюбивим міста і села". Текст містив багато декларативно-пропагандистських гасел, висловлених "новомовою", що поширювалася в Польщі за радянським взірцем. Йшлося про камуфляжне приховування партійної диктатури за словами про "народну демократію" і "владу трудящих", принцип "від кожного – за здібностями, кожному – за працею". Не згадувалося про приватну власність, а лише про особисту. Господарську основу держави становила усупільнена власність на засоби виробництва, планове державне керівництво. Головні значення мали статті про організацію влади. Замість її поділу на законодавчу, виконавчу та судову запроваджувалась єдина централізована система "державної влади", яка складалася з сейму, Державної ради, національних рад і державної адміністрації. Державна влада, за взірцем СРСР, поділялася на представницьку (сейм, ради) і виконавчу (уряд, міністерства). Посада президента скасовувалася, а вищим органом влади проголошувався сейм, який обирався на чотири роки загальними, безпосередніми, таємними виборами усіх громадян, які досягли 18 років. Державна рада виконувала функції "глави держави" у період між сесіями сейму. Вся система "державної влади" була окреслена дуже туманно, що залишало можливість різного трактування її функцій. Судівництво, залишаючися формально незалежним, було перетворене на один з важелів "державної влади", зобов'язаних охороняти її від зазіхань на "устрій і безпеку". Найповніше були окреслені повноваження уряду (Ради міністрів), який фактично мав повний контроль за всіма сферами життя і навіть сеймом. Докладно були виписані права та обов'язки громадян. Однак декларовані свободи й права були позбавлені реальних гарантій (лише "звернення до адміністративних органів із скаргами і пропозиціями") і обмежені лояльним ставленням до держави та її інститутів. Ніде не йшлося про керівну

роль ПОРП, але зміст та ідеологія Основного закону стверджували й легалізували пріоритет комуністів на державну владу. Зазіхання на ідеологію і державну владу однозначно трактувалися як “зрада” і “злочин”. У підсумку Конституція ПНР узаконювала побудовану тоталітарну систему, в якій державний апарат відіграв вирішальну роль, не залишаючи майже жодної ділянки для незалежного громадянського життя. За “конституційними рамками” залишалася ПОРП, яка була реальним чинником влади в країні.

У жовтні 1952 р. відбулися вибори до нового сейму. На них громадяни не мали права вибору, оскільки повинні були проголосувати лише за єдиний список *Національного фронту* (НФ), який об’єднував представників ПОРП, ЗСЛ, СД і групу “безпартійних”. За офіційними даними, які були фальсифіковані, у виборах взяли участь 95 % виборців, з яких 99,8 % віддали голоси за НФ. Новий сейм одноголосно обрав головою уряду Б. Берута, Державної ради – А. Завадського, маршалком сейму голову ПАН професора Я. Дембовського. Вибори стали апогеєм “сталінізації” Польщі, яка знаменувала утвердження всевладдя ПОРП.

Будівництво соціалізму. У 1950 р. розпочалася реалізація шестирічного плану будівництва “основ соціалізму” в Польщі. Ідеологічною підставою плану була “Ідейна декларація ПОРП”, яка, за встановленим зразком, вимагала проведення “індустріалізації” промисловості і “колективізації” сільського господарства. Радянські теоретики соціалізму вважали, що планово розбудована промисловість і підконтрольне сільське господарство забезпечать небувале зростання продуктивних сил країни та реалізацію комуністичних принципів розподілу. Однак вони не могли запропонувати реальних стимулів для продуктивної праці в усіх галузях господарства, окрім обіцянок “кращого життя” в майбутньому, а державне регулювання усіх виробничих процесів не залишало місця для ініціативи. До того ж політичне втручання в господарські справи, що зумовлювалося зміною політичних пріоритетів, створювало додаткові труднощі в розвитку економіки. Шестирічний план передбачав, що промислова продукція зросте на 85-95 %, сільсько-господарська – 35-45 %, національний дохід – 50-60 %. Коли план було представлено на затвердження сейму у липні 1950 р., його показники, за вказівкою Москви, були штучно підвищені (відповідно 158 %, 50 %, 112 %). Це було спричинене розгортанням “холодної війни” й прагненням СРСР перекласти частину тягаря озброєнь на своїх сателітів. У 1951-1952 рр. показники розвитку важкої промисловості підвищувались ще кілька разів. Йшлося про швидку розбудову металургії, машинобудування, що працювали на оборону. Зосередження уваги на важкій промисловості залишало “на боці” споживання населення і сільське господарство. Уряд постійно збільшував частку коштів національного доходу, що йшла на нагромадження, зменшуючи частку споживання: у 1951 р. нагромадження становили 20,7 %, 1952 р. – 32 %, 1953 р. – 38,2 %. Нагромаджені кошти скеровувалися на новобудови промислових закладів (44 % усіх капіталовкладень). Уряд намагався залучати до інвестицій щораз більші кошти. Восени 1950 р. було проведено *фінансову реформу* і запроваджено до обігу новий злотий, що теоретично спирався на

Рис. 68. Обрання Б. Берута (в центрі) головою уряду в листопаді 1952 р. (зліва – маршал К. Рокоссовський).

золотий еквівалент. Обмін старих злотих на нові був проведений таким чином, що населення втратило 2/3 своїх заощаджень. Цього виявилось замало, і в 1951 р. уряд оголосив обов'язкову передплату облігацій *Національної позики розвитку сил Польщі*. У сумі ці заходи дали до бюджету величезну суму – 4,6 млрд. злотих, суттєво погіршивши матеріальне становище населення. На додаток громадянам було заборонено мати валюту і золоті вироби.

Розбудова промисловості спиралася на застарілі технології, які надходили з СРСР, а також малокваліфіковану робочу силу з села (за п'ять років у промисловість прийшло понад 2 млн. сільських жителів). До будівництва залучались ув'язнені у таборах, примусові робітники. Продуктивність праці була низькою. Брак кваліфікації і доброї організації виробництва намагалися компенсувати масовістю і штучним ентузіазмом. За радянським прикладом, поширився рух “соціалістичних передовиків праці”, які служили взірцем для інших. До головних постатей руху належали шахтар *Вінцентій Пстrowsький*, який ще 1947 р. вступив до ППР і кинув гасло “хто вирубить вугілля більше за мене” (помер від тяжкої праці у 1948 р.), швея *Ванда Госьцімінська*, будівельник *Віктор Маркефка* та ін. Внаслідок великих зусиль до 1953 р. були побудовані десятки нових підприємств, з'явилися нові галузі – літакобудування, тракторобудування, суднобудування, автомобілебудування. Серед найбільших новобудов були металургійний комбінат ім. В. Леніна в Новій Гуті біля Кракова, фабрика вантажних автомобілів і автобусів у Стараховіцах, фабрика легкових автомобілів у Варшаві, суднобудівний завод у Гданську, цементні підприємства в Ополі, хімічні підприємства в Кендзежині тощо. Кожний новий промисловий об'єкт здавався в дію в урочистій обстановці, супроводжувався маніфестаціями і пропагандистськими виступами. У липні 1952 р. у Варшаві пройшов зліт молодих передовиків-будівничих народної Польщі.

У 1951 р. ПОРП вчинила тиск на селянство, щоб прискорити колективізацію селянських господарств. Для цього було застосовано засоби економічного примусу – високі податки для приватних господарств і пільги для кооперативів і ППР-ів (державних господарств). Однак це призвело до зменшення поставок продовольства до міст. Навесні 1952 р. уряд повернувся до системи обов'язкових поставок продуктів селянами, а в містах – до карткової регламентації основних продуктів харчування (м'яса, цукру). Тоді ПОРП розпочала кампанію “боротьби з куркулем”, який нібито саботує народну владу. Проти селян кинули службу безпеки і війська, які конфіскували продукти, змушували селян вступати до кооперативів. У 1951 р. відбулися сутички селян з міліцією й армією у варшавському, білостоцькому, вроцлавському та інших воєводствах. У травні 1951 р. ЦК ПОРП спеціальним рішенням засудив “перегини” процесу колективізації в повіті Грифіце, де брутальність місцевих керівників переходила всі межі. Однак загальна лінія на кооперування сільського господарства не зазнала змін. У 1952 р. було ув'язнено кілька тисяч селян, які не виконали обов'язкових поставок. Незважаючи на примус, селяни не йшли в кооперативи. До кінця 1955 р. було створено 9,7 тис. кооперативів, які об'єднували 205 тис. селян і господарювали на 9,2 % земельних угідь. Загальний стан сільського господарства погіршився: держава не допомагала селу коштами, перед загрозою колективізації селянство перестало дбати про поліпшення стану господарств. У підсумку обсяг продукції сільського господарства зменшився.

Матеріальне становище і рівень життя населення, особливо в містах, у 1951-1953 рр. постійно погіршувався. У січні 1953 р. уряд вдався до різкого підвищення цін (на 36 %) і скасування карткової системи. Реальність повсякденного життя з “порожніми кишенями і поліціями” різко контрастувала з офіційною пропагандою “успіхів соціалістичного будівництва”, викликала розчарування серед нижчих верств суспільства, які пов'язували певні соціальні надії з комуністичним режимом. У різних районах країни виникали

страйки і заворушення, які придушувалися найжорстокішим чином службою безпеки, міліцією та армією. Невдоволення людей викликала нова верства комуністичних керівників, які мали численні привілеї і не відчували на собі тягара “соціалістичних перетворень”.

В еміграції продовжував діяти екзильний уряд, який був визнаний Ватіканом, Іспанією, Ірландією та деякими іншими країнами, мав неофіційні контакти з провідними західними країнами. У 1947 р., після смерті президента В. Рачкевича, його посаду посів А. Залеський, що спричинило вихід з уряду соціалістів. Приїзд на Захід С. Миколайчика поглибив розкол між емігрантами. Утворилося три основні політичні центри, які претендували на представництво польських інтересів перед урядами зарубіжних країн: президент і уряд, Політична рада в складі ППС, СН та хадецьких груп, Польський національний демократичний комітет С. Миколайчика. Перед еміграцією стояло завдання здобуття коштів. У 1949 р. президент А. Залеський створив *Національний Скарб*, який формувався з добровільних внесків усіх поляків за кордоном. Політична рада нав'язала контакти з американськими спецслужбами й отримала від них 1 млн. доларів на проведення розвідувально-диверсійної діяльності в Польщі. Однак усі контакти ради зі структурами ВІН контролювалися польським МБП, яке провадило “гру” і перехоплювало всіх агентів, які прибували до Польщі із Заходу. У 1952 р. МБП влаштувало гучну прес-конференцію, на якій викрило “прислужництво” еміграції перед “американськими імперіалістами”. Від цього часу було вирішено обмежитися пропагандою на Польщу. У травні 1952 р. розпочала регулярні передачі на країну *Польська редакція Радіо “Вільна Європа”*.

У червні 1954 р. за ініціативою СН виникла *Тимчасова рада національної єдності* (ТРНС) на чолі з *Радіою Трьох* (В. Андерс, Т. Арцішевський, Е. Рачинський), яка перебрала на себе функції еміграційного представництва. Водночас на Заході поступово набували значення нові осередки, які орієнтувалися на тривалу пропаганду демократичних ідей. До них належали *Польська редакція Радіо “Вільна Європа”*, керована *Яном Новаком-Єзьораньським*, *Літературний інститут у Парижі з часописом “Культура”*, очолюваний *Єжи Гедройцем*. Емігранти гуртувалися навколо полонійних осередків у США, Канаді, Великобританії, Франції тощо. 1945 р. у Лондоні почав діяти *Історичний інститут ім. В. Сікорського*, у США – *Польський науковий інститут ім. Ю. Пілсудського*, а також численні науково-культурні осередки в інших країнах, які спеціалізувалися на збиранні та поширенні матеріалів про Польщу, пропаганді польських культурних здобутків. Завдяки діяльності різноманітних фондів, польська культура набула поширення в багатьох країнах. Нова “велика еміграція” не втрачала надій на повернення до батьківщини.

Кінець сталінізму. На початку березня 1953 р. раптово помер радянський диктатор Й. Сталін, до влади прийшов Микита Хрущов, який був прихильником пом'якшення режиму партійної диктатури, зменшення міжнародної напруженості. Нове керівництво СРСР намагалося знайти точку опори між прагненням лібералізувати комуністичний режим з метою його модернізації, з одного боку, і збереженням обширної радянської імперії, з другого. Для зміцнення контролю над соціалістичним табором 1955 р. на нараді у Варшаві був створений воєнно-політичний союз Організація Варшавського Договору (ОВД). Зміни курсу Москви і послаблення тоталітарних режимів спричинили вибухи соціального невдоволення населення у підпорядкованих країнах – НДР (1953), Чехословаччині (1953), Угорщині (1956).

У Польщі зміни проявилися не відразу. У 1953 р. ще тривали безуспішні спроби колективізації, наступ на костел, арешти. Б. Берут та його оточення ціле літо перебували в Москві “на консультаціях” з радянським керівництвом. Тільки восени 1953 р. на

пленумі ЦК ПОРП, за радянським прикладом, було вирішено зміцнити принцип “колективності керівництва” партії і держави, а також взяти під контроль партії апарат безпеки. Пленум також приділив увагу господарській ситуації, що погіршувалася. У березні 1954 р. пройшов II з’їзд ПОРП, який вніс певні корективи в політику партії. Вони стосувалися розділення партійних і державних посад: Б. Берут залишився на чолі партії, а посаду голови уряду посів Ю. Циранкевич. Були внесені зміни до показників шестирічного плану: вирішено зменшити нагромадження і збільшити кошти на підтримку сільського господарства й сфери споживання.

Рис. 69. Металургійний комбінат ім. Леніна в Новій Гуті (нині ім. Т. Сендзіміра).

Процес змін був прискорений утечею на Захід наприкінці 1953 р. колишнього заступника директора X департаменту МБП полковника *Юзефа Святло*, який у вересні 1954 р. розпочав на Радіо “Вільна Європа” серію передач про закулісне життя польських керівників і методи роботи служби безпеки. У листопаді 1954 р. відбулося таємне засідання політбюро ЦК ПОРП, на якому була створена комісія з розслідування діяльності МБП, а в грудні це міністерство було ліквідоване. Замість нього утворено *Міністерство внутрішніх справ* (МВС) і *Комітет у справах громадської безпеки* (КСБП). До СРСР було відкликано ра-

дянських радників. Одночасно були звільнені з ув’язнення В. Гомулка та деякі інші партійні діячі. У січні 1955 р. на пленумі ЦК ПОРП було піддано критиці діяльність органів безпеки за “порушення правопорядку”, звільнені з посад і заарештовані високопоставлені працівники колишнього МБП. До апарату ЦК прийшли нові секретарі – В. Матвін і Є. Моравський, які були прихильниками лібералізації політики.

У країні відбувалася поступова зміна настроїв. Сповзала пелена страху, яка сковувала свідомість більшості, сміливіше лунали критичні голоси на адресу партії та держави, ставилися соціальні вимоги. Восени 1955 р. студентський часопис *По prostu* почав друкувати дискусійні статті на заборонені раніше теми. Не останню роль у розкріпаченні свідомості відіграв всесвітній фестиваль студентів і молоді, який проходив у Варшаві в серпні 1955 р. На нього приїхало понад 30 тис. молодих людей з 114 країн світу, які демонстрували свободу мислення. Ще у березні 1955 р. почали виникати дискусійні *Клуби Кривого Кола*, на засіданнях яких молодь ставила й обговорювала наболілі питання. На сторінках газет і часописів з’явилися літературні твори і статті, в яких період соціалістичного будівництва змальовувався у реалістичних кольорах. Набув розголосу твір Адама Важика *Поєма для дорослих*, в якому колишній прибічник комунізму розривав з юнацькими ілюзіями. Послаблення цензури розв’язало руки багатьом митцям, які почували себе “незручно” в рамках обов’язкового соцреалізму. Сумніви і розчарування проявилися також серед комуністів. Молоді члени партії, що брали участь у дискусіях, виступали з вимогами демократизації порядків при збереженні ідейних засад партії. Загальне розпруження суспільної свідомості розпочало **період відлиги**. У рамках “дестанілізації” в СРСР масово звільняли з таборів і повертали із заслання тисячі поляків, що в них перебували. До грудня 1955 р. після важких життєвих випробовувань на батьківщину повернулося понад 5 тис. поляків.

Політичні зміни відсунули на другий план господарські питання. У 1955 р. завершилося виконання шестирічного плану. Досягнуті показники не афішувалися партійним керівництвом, оскільки не відповідали пропагованим успіхам. Тільки у виробництві промислової продукції було перевиконано планові завдання (план 158,3 % приросту, виконання – 171,7 %), а в усіх інших галузях економіки план не було виконано. Особливо незадовільною була ситуація в сільському господарстві, де замість очікуваного приросту на 50 % було отримано тільки 13 %. Примусова колективізація не дала бажаних результатів: кооперативам і держгоспам належало лише 9,2 % земельних угідь. Заробітна плата зросла на 4-13 % замість запланованих 40 %, а споживання на одного мешканця – на 30-44 % замість 50-60 %. Успіхи у промисловості були результатом швидкої розбудови військово-промислового комплексу. Але вони були досягнуті переважно за рахунок залучення нової робочої сили при низькій організації виробництва й продуктивності праці. Розбудована бюрократична система державного управління охопила багатьох нових людей, які не мали потрібної кваліфікації. У 1956 р. 36 % директорів підприємств мали лише середню освіту і тільки 16 % – закінчили вищі навчальні заклади. Напруження на ринку споживчих товарів стали нормою повсякденного життя. Додатковим “подразненням” для поляків став “дар” СРСР польському народові – побудований в центрі Варшави у 1955 р. *Палац Культури і Науки*, який своїм архітектурним стилем не вписувався в панораму європейського міста. У 1955-1956 рр. в керівних колах проходили дискусії з приводу причин незадовільного стану економіки. Вони розглядалися на загальному тлі критики господарської політики попереднього періоду, але не зачіпали принципових засад централізованого державного управління та планування.

Переломове значення для наступного розвитку Польщі та країн соціалістичного блоку мав XX з’їзд КПРС, який відбувся наприкінці лютого 1956 р. у Москві. На закритому засіданні з’їзду в ніч з 24 на 25 лютого без присутності делегацій зарубіжних компартій з доповіддю про “культ особи Сталіна” виступив М. Хрущов. Він висвітлив лише невелику частку злочинних проявів системи деспотичної влади, створеної Сталіним в СРСР і поширеної на інші залежні країни та міждержавні стосунки. Доповідь справила гнітюче враження на комуністів; вона привідкрила лише вершини айсберга зlodіянь системи. Всупереч намірам керівництва СРСР зберегти в таємниці текст доповіді, її зміст невдовзі потрапив до лідерів компартій зарубіжних країн, викликавши там розгубленість і критичні настрої.

Суспільна криза. Після завершення з’їзду в Москві раптово помер керівник польської делегації Б. Берут. На тлі критики попередніх методів діяльності в ПОРП розпочалася боротьба за посаду першої особи в партії і державі. 20 березня 1956 р. відбувся пленум ЦК ПОРП, в якому взяв участь радянський керівник М. Хрущов. Під час дискусії на пленумі виявилися розбіжності серед польської правлячої верхівки. Група нових людей ЦК (Є. Моравський, В. Матвін, Л. Касман), підтримувані Я. Берманом, Р. Замбровським і С. Сташевським, виступила за лібералізацію устрою, демократизацію стосунків у партії та державі, повернення до політичного життя В. Гомулки, який трактувався як борець зі сталінізмом та його жертва. Ця група отримала назву *пулавян* (від вулиці Пулавської у Варшаві, де мешкали її представники); серед її членів було чимало комуністів-євреїв. Їй протистояли прихильники декоративних змін при збереженні недоторканості системи; вони пропонували перекласти відповідальність за попередні дії на покійного Б. Берута і групу єврейських керівників ПОРП, щоб усунути їх від влади. Це консервативне угруповання отримало назву *натолінців* (від назви підваршавського Натоліна, де були розташовані вілли партійних і державних керівників), було представлено З. Новаком, Ф. Мазуром, Ф. Юзвьяком. Компромісні позиції зайняла на

пленумі група “центристів” – Е. Охаб, Ю. Циранкевич, Є. Альбрехт. Радянський керівник М. Хрущов підтримав кандидатуру З. Новака на посаду першого секретаря ЦК ПОРП, але більшість обрала центриста *Едварда Охаба*, який був старим членом КПП і не викликав заперечень Москви.

Після пленуму було прискорено усунення з посад скомпрометованих працівників безпеки, у квітні оголошено амністію політв'язнів, скасовано смертні вироки “за злочини проти ПНР”. До початку червня з в'язниць і таборів вийшло 28 тис. осіб. У ЗМІ з'явилися відверті виступи із засудженням системи влади та управління, колективізації, “культурної революції”, копіювання зразків СРСР і нехтування національними традиціями, залежності країни від східного сусіда. Пожвавились інтелектуальні кола, які виявляли ґрунтовні розходження між теорією марксизму і соціалістичною практикою в СРСР і Польщі. Ідеологами й трибуною “ревізії” офіційної партійної доктрини став філософ *Лешек Колаковський* і тижневик “По prostu”, на сторінках якого з'являлися найбільш гострі дискусійні публікації з критикою сталінського режиму й пропозиціями “соціалістичної демократії” (редактор Е. Лясота). Навесні 1956 р. спостерігалась активізація робітничого середовища, незадоволеного методами керівництва промисловістю і низькими заробітками. На початку літа уряд підніс зарплату окремим категоріям робітників, полегшив процедуру надання кредитів індивідуальним селянам.

У ПОРП точилася боротьба між “пулав'янами” і “натолінцями” за керівні посади в партії та державі. “Натолінці” мали підтримку в партійному апараті й армії, з боку радянських радників і Москви, звинувачували “пулав'ян” у зміцненні сталінської системи в Польщі. Їхнім козирем була реабілітація КПП, проведена під час роботи XX з'їзду КПРС представниками компартій Європи, і ліквідація в квітні 1956 р. Комінформбюро, що послабило контроль Москви за комуністичним рухом. “Пулав'яни” розраховували на підтримку партійних низів і “пробуджене” суспільство, прагнучи, однак, зберегти “лібералізацію” в рамках комуністичної системи.

Познанські події. Навесні 1956 р. напружена обстановка склалася на великих машинобудівних підприємствах ім. Сталіна в Познані (колишніх заводах Цегельського), де робітники вимагали зниження норм виробітку, підвищення платні, зменшення податків. Переговори з дирекцією і представниками міністерства не дали результату. 28 червня 1956 р. розпочався страйк робітників “Цегельського”, до яких приєдналися роздратовані робітники інших промислових підприємств Познані. Вони утворили 100-тисячну демонстрацію, яка вирушила до будинку воєводського комітету ПОРП і міської ради. Люди йшли під гаслами “хліба і свободи”, з національними прапорами та співом патріотичних пісень. Однак партійні та міські керівники були неготові до такого розвитку подій і відмовились вийти до людей. Роздратування натовпу досягло апогею й вилилось у стихійне захоплення будинків комітету партії і ради, громадських установ, міліції, безпеки. Демонстрація стихійно переросла у повстання, коли невеликі загони силових структур відкрили вогонь по страйкарях. Частина демонстрантів здобула зброю і захопила в'язницю, випустивши політв'язнів. Почали будуватися барикади. До міста введено військові частини з танками. Солдатів переконували, що заворушення спровоковані “агентами імперіалізму” в інтересах Німеччини. У місто ввійшли війська чотирьох дивізій при 400 танках. До вечора 28 червня повстання було жорстоко придушене. Загинуло 75 осіб, поранено понад 600, заарештовано близько 700.

Події “чорного четверга” у Познані потребували тлумачення перед польською та світовою громадськістю, оскільки інформація про них швидко поширилася по країні і світу. У той час у Познані проходив традиційний Міжнародний ярмарок, на який прибуло багато зарубіжних гостей і кореспондентів. Партійно-державні власті поширили версію про “змову імперіалізму”, приурочену до ярмарку, організували збори та

мітинги із “засудженням провокаторів”. Швидко було проведене слідство, яке, однак, не виявило ознак організованої діяльності повсталих.

Наприкінці липня відбувся черговий пленум ЦК ПОРП, на якому оцінка познанських подій була скоригована: крім “провокацій імперіалізму” було визнано справедливність робітничого протесту в зв’язку з незадовільним соціальним становищем. “Натолінці” пропонували обмежити свободу слова і посилити контроль за ЗМІ, зменшити кількість євреїв у керівництві ПОРП, відновити в партії В. Гомулку. “Пулавяни” зосереджувалися на критиці господарської політики Г. Мінца, заперечували проти повернення В. Гомулки у керівні структури. У підсумку Е. Охаб зберіг у своїх руках владу і продовжив курс поміркованої лібералізації на основі зміцнення “зв’язку ПОРП з масами”.

Повернення В.Гомулки. Улітку 1956 р. напруга в суспільстві продовжувала зростати. З’явилися антидержавні й антипартійні написи на будинках і в приміщеннях. У серпні були проведені урочистості з нагоди 12-ї річниці Варшавського повстання, змінилося ставлення до солдат колишньої АК. 26 серпня в традиційних костельних урочистостях в Ясній Гурі взяло участь близько 1 млн. осіб, які демонстрували вірність вірі й патріотизм. У середині серпня в Сопоті відкрився І фестиваль джазової музики, на який прибуло багато молоді, що не бажала жити у “закритому суспільстві”. Водночас у вищих партійних сферах тривали дискусії та пошуки особи, здатної зберегти владу партії. Погляди більшості зверталися на В. Гомулку. 19 жовтня 1956 р. розпочав роботу черговий (VIII) пленум ЦК ПОРП, на якому передбачалось змінити керівництво партії. Напередодні пленуму тривали таємні переговори “центристів” і “пулавян” з В. Гомулкою, які налякали “натолінців”. Останні звернулися за допомогою до радянського керівництва. Вранці 18 жовтня велика делегація з Москви, очолювана М. Хрущовим, у супроводі вищого військового керівництва несподівано прилетіла до Варшави. Водночас радянським військам у Польщі було наказано розпочати рух у напрямку Варшави. Відбулися гострі переговори М. Хрущова з польськими комуністами, які запевнили радянського керівника в прагненні зміцнити соціалізм у Польщі та єдність країн соціалістичного табору шляхом зміни керівництва ПОРП. Е. Охабу і В. Гомулці вдалося розвіяти побоювання М. Хрущова щодо виходу Польщі з-під контролю Москви, і він погодився з кадровими змінами. Пленум ЦК ПОРП продовжив роботу й обрав В. Гомулку першим секретарем ПОРП. У своїй доповіді на пленумі новий керівник піддав нищівній критиці сталінську систему, виправдав протест робітників Познані, пообіцяв змінити методи управління. Він підкреслив необхідність демократизації устрою на засадах соціалізму й тісного союзу з СРСР, що повинен ґрунтуватись на основі суверенітету та рівноправності. Доповідь В. Гомулки, яка в прямому ефірі транслювалася по радіо, знайшла розуміння у багатьох поляків, які скерували до ЦК ПОРП численні резолюції підтримки. Люди мали надію на те, що новий керівник партії змінить ситуацію на краще. 24 жовтня В. Гомулка виступив з промовою перед 500-тисячним віче у Варшаві, яке схвально сприйняло його слова про “право кожної нації на суверенне правління у власній державі” і обіцянки покінчити зі сталінізмом у Польщі. На пленумі ЦК дійшло до боротьби за місце у вищому керівництві партії та держави. До складу політбюро й секретаріату ЦК ПОРП увійшли представники групи В. Гомулки і “центристи”; “натолінці” були відсунуті від впливів на найвищому рівні. Події 1956 р. мали важливе значення в розвитку Польщі. Вони виявили згубність спроб запровадження радянської моделі тоталітарного устрою в Польщі, що спиралася на структури залежності від КПРС і СРСР. Разом з тим, тривала пропаганда і система виховання залишила помітний слід на свідомості багатьох поляків, які зберігали віру в можливість “виправлення соціалізму”. З цим було пов’язане майже ейфорійне сприйняття постаті В. Гомулки на чолі партії та держави. Це дало змогу ПОРП втримати владу в Польщі.

Невдачі лібералізації (1956 – 1970 рр.)

Ознаки лібералізації. Наслідки “жовтневого перелому” 1956 р. дуже швидко стали помітними. Насамперед зникли зовнішні ознаки залежності від Москви. У листопаді 1956 р. маршал К. Рокоссовський і більшість радянських генералів та радників були відкликані до Москви, їхні місця посіли поляки. Міністром оборони став М. Спихальський. Відбулося кілька судових процесів над керівниками колишнього МБП (А. Фейгіним, Р. Ромковським, Ю. Ружанським та ін.), але головні винуватці сталінських репресій – Я. Берман, С. Радкевич – були виключені з ПОРП і тихо відправлені на пенсію. Скорочено особовий склад силових структур. Спеціальні комісії розпочали реабілітацію осіб, засуджених за політичними звинуваченнями в першій половині 50-х років. З керівних посад у партії та державі відійшли скомпрометовані особи (голова Верховного Суду В. Барціковський та ін.). 26 жовтня 1956 р. був звільнений з-під арешту в монастирі кардинал С. Вишинський, відновлено видання католицьких часописів. У грудні почала роботу спільна комісія уряду та єпископату, яка повернула вивчення релігії в школі, а опальних єпископів і священників – до своїх приходів (парафій).

Рис. 70. Члени політбюро ЦК ПОРП з жовтня 1956 р. Зліва направо: Е. Охаб, В. Гомулка, Ю. Циранкевич, А. Завадський.

Разом з тим, у листопаді 1956 р. радянські війська розпочали інтервенцію в Угорщину й придушення там національно-демократичного повстання. У Польщі угорські події викликали рух солідарності: збиралися кошти і допомога для повсталих. ЦК ПОРП виступив із заявою про припинення кривавої розправи у Будапешті. Угорські події були пересторогою для лібералів у Польщі, вони окреслювали межу, яку не дозволялося переступати залежним країнам. З другого боку, обстановка створювала для В. Гомулки добру нагоду дистансуватися від Москви.

16 листопада 1956 р. польська партійно-урядова делегація на чолі з В. Гомулкою прибула на переговори до Москви. 18 листопада було підписано спільну заяву ЦК КПРС, ЦК ПОРП і урядів СРСР та ПНР про взаємні стосунки, які повинні ґрунтуватися на засадах дружби, союзу, рівноправності, територіальної недоторканості, суверенітету та невтручання у внутрішні справи. Були врегульовані фінансові взаємини двох країн, СРСР анулював борги Польщі й надав їй кредит для закупівлі 1,4 млн. тонн зерна. 17 грудня між урядами Польщі та СРСР було підписано *Договір про правовий статус радянських військ*, що тимчасово перебували на території Польщі у зв'язку з відсутністю “достатніх гарантій проти відродження германського мілітаризму”. Передбачалося, що радянські війська не будуть втручатися у внутрішні справи країни і підпорядковуватимуться законам Польщі. Незабаром (25 березня 1957 р.) була підписана *Угода про репатріацію осіб польської національності*, які ще залишалися на території СРСР. До 1959 р. до Польщі виїхало близько 230 тис. поляків.

Нове керівництво ПОРП залишило під своїм контролем усі ділянки суспільно-державного життя, надалі проголошувало своєю метою будівництво основ соціалізму. Разом з тим, зазнали змін методи діяльності керівництва партії, яке відмовлялося від

репресивних засобів придушення опозиції, прагнуло ширше використовувати досвід фахівців у проведенні господарської політики, скасувало крайні форми ідеологічної цензури, дозволило більшу свободу наукової та мистецької творчості. Загальні переміни торкнулися також союзних партій. На чолі ЗСЛ став економіст *Стефан Ігнар*, який піддав критиці попередню пасивну політику людовців і закликав до збільшення їх впливу на розвиток країни. 9 січня 1957 р. ПОРП і ЗСЛ оголосили спільний документ *Директиви нової політики в сільському господарстві*. У ньому йшлося про відмову від швидкої колективізації, підтримку державою приватних селянських господарств, сприяння розвитку простих форм кооперації, підвищення закупівельних цін тощо. Після публікації “Директив” почали розпадатися сільськогосподарські кооперативи (залишилося лише 15 %, або 1,5 тис. господарств). У 1957 р. індивідуальним селянам належало 85,4 % земельних угідь, кооперативам – 1,2 %, держгоспам – 13,4 %.

Зміни сталися також у СД. Його керівництво очолив професор *Станіслав Кульчинський*; він намагався посилити вплив партії в середовищі інтелігенції та ремісників, не відмовляючися від визнання керівної ролі ПОРП. Процеси диференціації торкнулися молодіжного середовища: з єдиного ЗМП виокремилися некомуністичні молодіжні організації – Союз молодих демократів, Академічний демократичний союз, Союз робітничої молоді та ін. Відновили діяльність численні творчі спілки, пом’якшилася цензура. Активізувалися католицькі організації. У жовтні-листопаді 1956 р. Об’єднання “Пакс”, очолюване Б. Пясецьким, розкололося: з нього вийшла група діячів (Я. Франковський, А. Міцевський), які заснували часопис *Знак* і почали створювати *Клуби католицької інтелігенції* (КІК). На підприємствах набирали впливу робітничі ради, патронувані профспілками. Головою Центральної ради профспілок, за рекомендацією В. Гомулки, було обрано *І. Льогу-Совінського*. У листопаді 1956 р. сейм ухвалив закон, який надавав робітничим радам право контролю діяльності адміністрації. Ради обиралися трудовими колективами на безпосередніх виборах.

Відбулися зміни в урядових структурах. На чолі уряду залишався Ю. Циранкевич, але його заступниками стали людовець С. Ігнар і партійний ліберал В. Беньковський. У листопаді 1956 р. було ліквідовано Державну комісію економічного планування, замість неї створено *Комісію планування* при Раді міністрів, повноваження якої були обмежені. Незабаром уряд утворив *Економічну раду* при РМ, яка складалася з незалежних фахівців. Її головою було призначено відомого економіста *Оскара Лянге*, а до складу включені знані теоретики і практики М. Калєцький, Ч. Бобровський, Е. Ліпінський. Пошуки шляхів інтенсифікації господарства однак обмежувалися доктринальними положеннями “соціалістичної економіки”.

У жовтні 1956 р. сейм ухвалив рішення про проведення чергових виборів у січні 1957 р. Ознакою перемін повинен був стати новий виборчий порядок, який дозволяв включати до списків більшу кількість кандидатів у депутати, ніж було місць. Готуючися до виборів, ПОРП наприкінці листопада перетворила Національний фронт у *Фронт єдності нації* (ФЄН), що складався з тих самих учасників – ПОРП, ЗСЛ, СД, профспілок, католицьких організацій тощо. З метою зміцнення позитивних змін після “жовтня 1956 р.” було вирішено підтримати політику нового керівництва ПОРП і виступати на виборах єдиним списком ФЄН. На прохання Ю. Циранкевича, розроблену політичну тактику ПОРП на виборах підтримав також кардинал С. Вишинський. Органи масової інформації, навіть Радіо “Вільна Європа”, переконували поляків у необхідності підтримати новий курс ПОРП. Вибори відбулися 20 січня 1957 р. У них взяли участь 94 % виборців, які повинні були обрати 458 послів сейму з 723 кандидатів. Список ФЄН отримав 98 % голосів, що означало повну перемогу В. Гомулки і тактики ПОРП. У новому сеймі засідали 237 послів ПОРП, 115 – ЗСЛ, 41 – СД і 64 безпартійних.

Маршалком сейму був обраний людовець Ч. Вицех (ЗСЛ), головою Державної ради А. Завадський (ПОРП), на чолі уряду залишився Ю. Циранкевич. У складі Ради міністрів було 18 міністрів від ПОРП, 3 – ЗСЛ, 2 – СД, 2 – безпартійні. Нове керівництво ПОРП здобуло аванс довіри більшості поляків і водночас зберегло монопольні права на владу.

Обмеження реформ. Після виборів комуністи відчували себе впевненіше; збережений партійний апарат середньої і нижньої ланок посилив тиск на керівництво ПОРП, прагнучи зміцнити свої позиції. Проти політики лібералізації активніше стали виступати догматичні групи всередині ПОРП. Зі свого боку, прихильники подальшої демократизації вимагали поглиблення реформ і заміни кадрів на керівних посадах, відкидали радянську модель соціалізму як взірць для Польщі. В. Гомулка не мав міцних позицій в керівництві ПОРП і був змушений лавірувати між “натолінцями” і “пулавянами”. Загалом він повинен був спиратися на партійний апарат, йдучи йому на поступки. На пленумі ЦК ПОРП (IX) в травні 1957 р. В. Гомулка оголосив головною перешкодою на шляху консолідації партії “ревізіонізм”, тобто спроби “лібералів” вийти за рамки офіційного тлумачення доктрини марксизму-ленінізму. Загальна атмосфера в світовому комуністичному русі, що проявилася на міжнародній конференції в Москві у вересні 1957 р., спонукала комуністів правлячих партій до посилення боротьби з відхиленням (“ревізією”) від офіційної доктрини. Керуючися настановами Мрскви, ПОРП могла усувати з керівних посад “пулавян”. На пленумі ЦК ПОРП у жовтні 1957 р. на повний голос зазвучала критика “ревізіонізму”, а слідом за тим відбулася заміна близько 800 партійних функціонерів, переважно з числа прихильників ліберальних реформ. Назовні результати внутрішньопартійної боротьби проявилися в гострих атаках на знаних учених і публіцистів, які обстоювали курс на демократизацію: цензура не пропускала в друк праці філософа Лешка Колаковського, публіциста Віктора Ворошильського та ін. 2 жовтня 1957 р. секретаріат ЦК ПОРП ухвалив припинити видання популярного студентського тижневика “По prostu”, який найбільш послідовно викривав злочини періоду сталінізму, підносив питання демократизації. У відповідь на це у Варшаві пройшли кількадевні демонстрації студентів і школярів, які були розігнані спеціальними підрозділами міліції (ЗМО), а близько 500 осіб – заарештовані. Того ж місяця за рішенням ЦК ПОРП було проведено “верифікацію” (перевірку) членів партії, внаслідок якої було виключено понад 200 тис. (16 % складу), переважно з числа молоді та інтелігенції. На початку жовтня ЦК ПОРП провів нараду журналістів, на якій з різкою критикою ліберальних тенденцій у ЗМІ виступив В. Гомулка. У листопаді 1957 р. з ПОРП вийшла група авторитетних письменників і публіцистів, розчарованих гальмуванням процесу змін (Є. Анджеевський, С. Дигат, П. Гертц, А. Важик та ін.). Хоча загальна атмосфера в країні ще залишалася ліберальною, але ці події показали, що була встановлена межа допустимих реформ. Разом із зміцненням позицій В. Гомулки в керівництві ПОРП відновлювався вплив бюрократичного партійного апарату та його консервативних елементів.

Переміни, які прискорилися після жовтня 1956 р., позитивно відбилися на економіці країни. “Господарський маневр”, що несміливо розпочався ще 1954 р., приніс збільшення бюджетних коштів на розбудову інфраструктури, пов’язаної зі споживанням. Послабилося централізоване керівництво державними підприємствами, дозволялися “господарські експерименти”, надавалася підтримка ремісництву, споживчій кооперації. Після 1956 р. проведено реорганізацію центральних і теренових органів державного управління. Кількість міністерств скоротилася з 38 до 25, скасовано галузеві управління. Але в системі державного планування і управління економікою суттєвих змін не відбулося. Рекомендації знаних економістів, зібраних в Економічній раді (З. Рибіцький, М. Калєцький), які полягали у відмові від “адміністрування” підприємствами і

запровадженні економічного механізму, не були взяті до уваги керівництвом ПОРП і урядом. Попри це, у 1956-1958 рр. приріст національного доходу випереджав зростання інвестицій, а середньорічний приріст реальної заробітної плати становив 8 %. Зміни політики щодо села, збільшення державних інвестицій у приватні селянські господарства (з 1,5 млрд. злотих у 1956 р. до 3,2 млрд. злотих у 1958 р.) дали ефект уже до кінця 50-х років, коли продукція сільського господарства за п'ять років зросла на 20,2 % (1956-1960 рр.). У другій половині 50-х років прискорилося житлове будівництво, поліпшилося постачання міста продуктами харчування, що створювало у багатьох людей відчуття “малої стабілізації”.

Новий п'ятирічний план економічного розвитку на 1956-1960 рр. був розроблений із запізненням. Він мав “перехідний характер” і ставив за мету поліпшення матеріального становища людей в “існуючих умовах” і водночас – “створення передумов для подальшого розвитку соціалістичної економіки”. Останнє передбачало поступове збільшення коштів на інвестиції, як і сталося в 1958-1960 рр. Наприкінці п'ятирічки польське керівництво було змушене координувати свої економічні плани й політику з проголошеним у СРСР курсом на “будівництво комунізму”. Від Польщі вимагали посилити галузі, пов'язані переважно з виробництвом зброї. Економічна політика ПОРП зазнавала тих самих ідеологічних обмежень, що й соціальна та культурна.

Особливо позитивно “відлига” позначилася на **розвитку культури**. Масово видавалися твори заборонених раніше авторів, переклади зарубіжної літератури, з'явилися більш об'єктивні праці з історії Польщі, гуманітарних наук. Відхід від творчості, обмеженої у попередній період жорсткими канонами “соціалістичного реалізму”, сприяв появі нових мистецьких течій, що зближали їх зі світовим культурним процесом. Державні інституції віддавали перевагу творам проофіційного спрямування, але не чинили перешкод формальним експериментам, особливо в музичному та образотворчому мистецтві. Керівництво ПОРП без ентузіазму спостерігало за проникненням до Польщі через радіо і телебачення взірців західної молодіжної масової культури, але не вживало репресивних заходів для їх заборони.

Послаблення міжнародної напруженості після 1956 р. і “лібералізація” в Польщі спричинили **коливання в середовищі польської еміграції** на Заході. Частина емігрантів повірила у можливість мирної трансформації устрою при збереженні влади в руках комуністів, вона виступила за розвиток контактів з країною, сподіваючися “підштовхнути” реформи і підтримати “лібералів”. Зі свого боку, Варшава робила певні кроки для нейтралізації еміграційних середовищ: кілька знаних особистостей повернулися до Польщі і були помпезно зустрінуті тут (публіцист С. Цат-Мацкевич, письменниця З. Коссака-Щуцка). Ознаки “відлиги” схилили більшість членів еміграційної Тимчасової ради національної єдності в листопаді 1956 р. позитивно оцінити переміни в Польщі і виступити із закликом до США надати їй економічну допомогу (уряд США невдовзі надав Польщі перший кредит). У міру зміцнення позицій комуністів в країні та появи ознак гальмування “лібералізації” серед еміграції поширилися настрої розчарування.

Натомість почав зростати вплив еміграційних осередків, які діяли незалежно від лондонських центрів і враховували зміну загальної ситуації в світі, а також реформаторські тенденції в комуністичному русі. Якщо лондонські на інші еміграційні осередки залишалися на позиціях визволення Польщі з-під диктату Москви в результаті міжнародного конфлікту, то паризьке видавництво “Інститут літерації” з часописом “Культура”, керованим Єжи Гедройцем, і редакція Радіо “Вільна Європа”, очолювана Яном Новаком-Єзборанським, переорієнтувалися на діяльність т.зв. “довгого тривання”. Вони виходили з того, що тогочасна ситуація в Європі потриває ще довго, тому треба

налаштовуватися на уважне вивчення суспільних процесів в Польщі і комуністичному таборі, щоб сприяти поширенню серед населення країн радянського блоку тих настроїв, які згодом забезпечать поступові демократичні зміни. Тому Радіо “Вільна Європа” підтримало (ненадовго) В. Гомулку. Є. Гедройць і редакція паризької “Культури” у 50-х роках розробили концепцію створення “нейтральної смуги” між Заходом і Сходом, до якої б увійшли європейські країни радянського блоку і який би став підсумком розрядки міжнародної напруженості. Надалі передбачалася еволюція цих країн на засадах “третього шляху”, який би провадив до демократичних змін в дусі “соціалізму з людським обличчям”. Поступово ідеологи “Культури” і Радіо “Вільна Європа” дійшли висновку про необхідність ерозії комуністичної системи зсередини через пропаганду і поширення західних демократичних цінностей серед населення. У 60-х роках публіцисти “Культури” висунули ідею утворення незалежних держав з радянських республік України, Білорусі та Литви, що повинно було стати запорукою утвердження демократії, свободи і безпеки на європейському континенті. У зв’язку з цим один з провідних ідеологів “Культури” *Юліуш Мєрошевський* писав: “Оскільки згода і єдиний фронт поневолених народів становить основну умову ліквідації (...) російського імперіалізму, [ми] повинні не тільки запевнити українців і литовців, що не претендуємо на повернення Вільна і Львова, але й не вдаємося до збройного захоплення цих міст, якщо б навіть за даних умов обставини нам сприяли” (1974 р.).

Політика ПОРП. Роки “відлиги” означали відхід від крайнощів сталінізму, системи репресій і переслідувань за інакомислення. Проте устрій і система управління не зазнали суттєвих змін: політичні важелі залишилися в руках ПОРП, яка керувала суспільством, визначала моральні орієнтири загалу, місце і роль країни на міжнародній арені. Водночас під тиском обставин змінилися методи керівництва правлячої партії, яка намагалася демонструвати “національний характер” польського соціалізму, вдаючися до “м’яких” форм примусу невдоволених – погроз, арештів, цензури, висилки за межі країни. Після тяжких репресій і залякування населення в часи сталінізму новий період сприймався більшістю населення як “відлига” і “відродження”, які провіщали кращі перспективи. Страх перед репресивною системою, з одного боку, і надія на ліпше майбутнє – з другого, спричинили той факт, що в цей період не виникло жодних опозиційних системі організацій. Погляди творчої інтелігенції були спрямовані передусім на осмислення шляхів можливої мирної трансформації устрою при збереженні загального “меценату” держави.

Католицька церква, обнадіяна поступками з боку держави, зайняла позиції “лагідної опозиції”, не маючи конкретних цілей в сфері політики. Примас С. Вишинський врешті одержав з рук папи кардинальські інсигнії. У 1957 р. костел оголосив наступні десять років “Мілленіумом (Тисячоліттям) Хрещення Польщі”, присвятивши їх зміцненню серед вірних моральних і національних цінностей. Це рішення занепокоїло партійне і державне керівництво країни. На початку 1958 р. ПОРП і уряд розпочали новий наступ на костел. У лютому сейм ухвалив постанову про організацію відзначення *Тисячоліття Польської Держави*, яке повинно було стати противагою заходам костелу. Постанова передбачала урочисте відзначення на державному рівні низки історичних дат (130-річчя повстання 1830-1831 рр., 40-річчя утворення ПНР та ін.), впорядкування міст і сіл, будівництво “тисячі шкіл Тисячоліття”. Партійні органи розпочали ідеологічну кампанію з метою перейняти ініціативу в церкві. У липні 1958 р. мали місце провокації органів влади проти костелу: працівники МВС і прокуратури Катовіц провели ревізію примасівського Інституту присяги нації в монастирі на Ясній Гурі, під час якої потрощили бібліотеку і видання церкви. На початку нового навчального року (1958/1959) було

проведено акцію усування хрестів з усіх шкіл, а від 1959 р. запроваджено нові податки на костел.

У березні 1959 р. пройшов **III з'їзд ПОРП**, який підбив підсумки проведення нового політичного курсу. Він констатував зміцнення при владі в партії та державі групи “центру”, очолюваної В. Гомулкою, підтвердив курс ПОРП на будівництво соціалізму в союзі з СРСР та іншими країнами радянського блоку. Документи з'їзду наголошували на перевагах соціалістичного устрою, піддавали нищівній критиці “ревізіонізм”, погрожу-вали рішучою протидією всім “антисоціалістичним” і “антидержавним” силам, застерігали католицьку церкву від протидії партії та поширенню її ідеології. Підкреслю-валася потреба господарської “соціалістичної перебудови”, посилення зв'язку приват-ного сектору з державними структурами. З'їзд обрав нове керівництво ПОРП, яке очолив В. Гомулка. У ньому не було деяких представників “натолінців” (Ф. Юзвьяка, Ф. Мазура), натомість з'явилися “угодові” фігури З. Клішка і Е. Герека. Назагал III з'їзд засвідчив подолання кризи в партії та суспільстві, зміцнення при владі групи поміркованих діячів, котрі дотримувались ортодоксальних прорадянських поглядів на соціалізм, застерігаючи лише “національні особливості” його будівництва. Зробивши наголос на ідеологічних питаннях, з'їзд встановив рамки можливих реформ устрою, котрі не могли підважувати політичної влади та ідеологічної гегемонії ПОРП, централі-зованої системи державного управління економікою і соціальними стосунками, міжнародних позицій країни. Це означало, що період реформ закінчився і подальший розвиток проходитиме за схемою, основні елементи якої будуть визначатися потребами радянського блоку.

З'їзд ухвалив також директиви нової п'ятирічки на 1961-1965 рр., яка, за радянським взірцем, передбачала повернення до індустріалізації з метою збільшення економічного потенціалу країни, а також “зменшення дистанції”, яка відокремлювала Польщу від розвинутих країн Європи. Творці плану сподівалися досягти високих економічних показників (близько 50 % зростання промислової продукції, 22 % сільськогосподарської) переважно за рахунок інтенсивних чинників – піднесення продуктивності праці через запровадження нових технологій, вдосконалення організації виробництва, ефективне використання коштів. Однак існуюча система не дозволяла реалізувати економічні плани в повному обсязі. Після з'їзду партійне керівництво посилило контроль за суспільством. В економіці відновлювалося функціонування централізованої адміністративно-розподільчої системи, що ґрунтувалася на встановленні планових показників підприємствам і галузям, регламентації коштів і матеріальних ресурсів. Економічну раду 1961 р. було ліквідовано. У 1959 р. розпочався зворот в економічній політиці, пов'язаний із збільшенням коштів на нагромадження. Частка акумульованих коштів досягла 22 % національного доходу (1956-1958 рр. – 4-10 %).

Економіка розвивалася переважно за рахунок екстенсивних факторів, темпи економічного зростання уповільнилися (в 1959-1964 рр. в середньому 5,6 % щорічного приросту). Восени 1959 р. розширено повноваження Комісії планування Ради міністрів, а на провідні посади в ній повернулися прихильники адміністративно-розподільчої системи Т. Геде, Е. Шир, Ю. Токарський. Найкраще розвивалася важка промисловість, пов'язана з виробництвом зброї, забезпеченням сировиною та її переробкою. Були освоєні нові поклади бурого вугілля в районі Белхатова, сірки – коло Тарнобжега, мідної руди – біля Легніци. У 1963 р. увійшов до ладу нафтопровід “Дружба”, який постачав нафту з СРСР; для її переробки побудовано великий хімічний комбінат у м. Плоцку. Біля м. Конін виріс промисловий округ, який включав дві електростанції і підприємство з виробництва алюмінію. Удвічі зросло виробництво вантажних автомобілів, суден та продукції машинобудування. Почали діяти перші підприємства з виробництва побутової

техніки (телевізорів, холодильників, порохотягів тощо). Гірше розвивалися галузі промисловості, пов'язані зі споживанням. Загалом за п'ятирічку виробництво засобів виробництва зросло на 65 %, а споживання на 38 %.

У роки другої п'ятирічки керівництво ПОРП повернулося до ідеї колективізації сільського господарства, яке не вписувалося в загальну схему одержавленої економіки. У 1962 р. ЦК ПОРП ухвалив таємну постанову про завершення колективізації приватних селянських господарств до кінця 1980 р. Однак спроби змусити селян створювати кооперативи з допомогою економічних важелів (зниження податків, перерозподілу коштів, техніки і земель на користь кооперативів) не принесли бажаних результатів. Кількість кооперативів зменшилась до 1,2 тис. (обіймали 13 % угідь разом з держгоспами). Неврожай 1962 р. поставив сільськогосподарське виробництво в складну ситуацію і змусив керівництво країни відмовитися від прискореної колективізації. Було збільшено виділення державних коштів на підтримку приватного виробника, підвищено закупівельні ціни на продукцію села. Вирішено підтримати розвиток найпростішої форми кооперування – “рілних гуртків” (“кулек рільничих”), які поширювали знання з агрокультури і сприяли збуту продукції.

Диспропорції у розвитку різних секторів економіки позначалися на матеріальному становищі населення. Нестача товарів на контрольованому державному ринку вирішувалася адміністративними засобами: підвищенням цін, заморожуванням вкладів населення, запровадженням “безм'ясних понеділоків” тощо. Натомість партійне керівництво поширювало концепцію “громадського споживання” або державних дотацій на освіту, охорону здоров'я, плату за комунальні послуги, харчування тощо. Щоб заохотити до підвищення продуктивності праці, вдалися до надання соціальних привілеїв цілим галузям (металургія, машинобудування), бюрократичному апарату (партійному і державному). Низький рівень зарплати, комунальних послуг, постійний брак товарів на споживчому ринку, черги викликали втому і розчарування населення. В. Гомулка і партійне керівництво, наслідуючи ідеологію та практику СРСР, закликали до обмеження споживання в ім'я “кращого майбутнього”. Наприкінці другої п'ятирічки оптимістичні настрої, породжені “відлигою”, вичерпувалися. Настирливі потуги офіційної пропаганди довести, що порівняно з довоєнним часом у Польщі відбулися великі позитивні зрушення, викликали у людей роздратування і сарказм. Поширювалися пародії на численні промови В. Гомулки, який часто повторював, що “перед війною польська економіка стояла на краю прірви”, а далі продовжували, що “після визволення вона зробила великий крок вперед”.

Повернення до старої моделі функціонування партійного апарату позначилося на розстановці керівних кадрів. У 1959-1961 рр. “пулавяни” були поступово відсунені на другий план; з керівних посад в апараті ЦК ПОРП відійшли В. Беньковський, Є. Моравський. Керівником Адміністративного відділу ЦК, який займався добором і розстановкою кадрів, став генерал К. Віташевський, який мав тісні стосунки з ЦК КПРС і КДБ; секретарем у справах ідеології став Р. Стшелецький, що був прихильником ортодоксального марксизму-ленінізму, належав до провідних “натолінців”. Міністерство внутрішніх справ очолив колишній член КПП і радянської розвідки генерал *Мечислав Мочар*, який виступав за проведення політики “твердої руки”. Разом з ним до апарату МВС прийшла група колишніх “партизанів” АЛ, які вороже ставилися до інтелігенції, були антисемітами. З допомогою К. Віташевського у Війську Польському було розбудовано *Військову внутрішню службу* (ВСВ), яка формально займалася військовою контррозвідкою, а фактично знаходилася у підпорядкуванні радянського КДБ (нею керував ген. О. Кокошин). Головне політичне управління ВП у 1959 р. очолив випускник радянських військових закладів молодий генерал *Войцех Ярузельський*. Особливу

активність проявляв новий міністр внутрішніх справ М. Мочар: під приводом скорочення кількості євреїв в апараті МВС він звільняв з посад прибічників “пуляван” і розставляв віддані собі кадри. Його діяльності сприяв факт втечі на Захід у вересні 1959 р. полковника Відділу інформації (розвідки) Генштабу ВП П. Моната. Поступово консерватори зайняли провідні позиції в апараті ПОРП, уряді, силових структурах.

У квітні 1961 р. пройшли чергові вибори до сейму. Вони відрізнялися від попередніх посиленням контролем з боку інстанцій ПОРП. За офіційними даними, в них взяли участь 95 % виборців, які віддали голоси за кандидатів ФСН (98 %). Маршалком сейму залишився Ч. Вицех, а головою Державної ради – А. Завадський. Новий склад сейму та уряду (голова Ю. Циранкевич) задовольняли комуністів. Усе це свідчило про повернення до старих методів партійно-державного керівництва.

Дальший **наступ консервативних сил** був прискорений справою журналіста *Генрика Голланда*, заарештованого в грудні 1961 р. за те, що передав на Захід інформацію про обставини ліквідації Л. Берії, представлену радянським лідером М. Хрущовим у закритій частині XXII з'їзду КПРС (1961 р.). Через два дні допитів Г. Голланд загинув, вистрибнувши з вікна (ходили чутки, що його вбили слідчі безпеки). Його похорони перетворилися на багатотисячну демонстрацію, в якій взяли участь також усунуті з посад “пулявани”. У зв'язку з цим за дорученням В. Гомулки було проведено партійне розслідування проти учасників похорону, а М. Мочар отримав “вільну руку” для проведення остаточної чистки в апараті МВС.

Позиція інтелігенції. Прихильники ліберальних реформ в ПОРП були позбавлені впливу на політику. Вони налагодили контакти з творчими середовищами, брали участь у дискусіях з суспільних проблем. Кілька років прибічники ліберальних реформ гуртувалися навколо варшавського Клубу Кривого Кола (від назви вулиці, де проходили засідання), яким керували *Вітольд Єдліцький*, *Ян Юзеф Ліпський* і *Александр Малаховський*. В обговоренні проблем розвитку суспільства, ролі особи в ньому брали участь члени ПОРП науковці Владислав Беньковський, Лешек Колаковський, Влодзімеж Брус, Адам Шафф, Юліан Хохфельд, літератори Антоній Слонімський, Єжи Анджеєвський, Маріан і Казімеж Брандиси, католицькі публіцисти Павел Ясеніца та ін. Під час дискусій лунала критика політики керівництва ПОРП, цензурних обмежень, зневажливого ставлення до інтелектуалів. Разом з тим, не йшлося про радикальну зміну устрою, а лише про надання “реальному соціалізму” демократичних рис. Засідання клубу часто відвідувала студентська молодь, опозиційно налаштовані особи. У лютому 1962 р. влада заборонила діяльність клубу, інкримінувавши його організаторам зв'язки з “реакційною еміграцією”.

Занепокоєння розвитком подій висловлювала також інтелігенція, пов'язана з католицькою церквою. Один з редакторів католицького часопису *Вензі* (Зв'язки) *Тадеуш Мазовецький* в своїх статтях і виступах в сеймі підтримував прагнення лібералів з грона ПОРП нав'язати тісніший зв'язок партії з масами, відмовитися від застарілих догм про “класову боротьбу”. В університетах, наукових і культурних закладах виникли невеликі групи інтелектуалів, які обговорювали тогочасний стан країни, перспективи її розвитку на соціалістичних засадах. Серед них проявлялися різні погляди, в тому числі крайні. Невеликий вплив мала група історика *Людвіка Гасса*, члени якої критикували сталінізм з позицій троцькізму, нав'язали контакт з т.зв. IV Інтернаціоналом (троцькістським). Невдовзі вони були заарештовані. Більший резонанс викликала діяльність групи молодих викладачів та аспірантів у Варшавському університеті, яку очолювали діячі *Соціалістичного союзу молоді* (ЗМС) *Яцек Куронь* і *Кароль Модзелевський*. Учасники групи стояли на ідеологічних позиціях марксизму, критикуючи сталінську версію соціалізму. Навесні 1962 р. інший діяч ЗМС, *Адам Міхнік*, за порадою А. Шаффа

організував у Варшаві *Міжшкільний дискусійний клуб*, який згодом почали називати *Клубом шукачів суперечностей*. Засідання клубу відбувалися під егідою ЗМС з метою поглиблювати знання про марксизм, суспільство, соціалізм. Дуже швидко дискусанти прийшли до висновку про розбіжність соціалістичних ідей з реальним соціалізмом. До дискусій приєдналися також члени групи Я. Куроня і К. Модзелевського; восени 1962 р. у Варшавському університеті під патронатом ЗМС почав діяти *Політичний дискусійний клуб*. Спочатку ПОРП вітала діяльність клубу, який привертав увагу молоді до марксистської теорії, але на зламі 1963-1964 рр. клуб було закрито. Подібні групи стихійно утворювалися також в інших освітніх і наукових осередках. Серед 182 встановлених авторів поширених у квітні 1963 р. листівок аж 32 належали до ПОРП. Більшість з них критикували існуючі порядки за невідповідність ідеалам соціалізму.

Група “партизанів”. Проте небезпека для правлячої партійної групи ПОРП виходила з іншого боку. На хвилі зростання консервативних тенденцій в партії та політичному житті щораз активніше виступала група т.зв. *партизанів*, лідером якої був міністр внутрішніх справ М. Мочар. Група не мала програми і не прагнула змістити В. Гомулку, а претендувала на реальний вплив у державі, зміцнення позицій колишніх партизанів АЛ і вояків Польської армії в СРСР. У своїй пропаганді члени групи, до яких належали Г. Корчинський, З. Новак, Р. Стшелецький, поєднували комуністичні ідеї сталінського зразка з національними традиціями, намагаючися представити себе спадкоємцями боротьби за незалежність Польщі. У їхніх діях проявлялися тенденції антисемітизму, зокрема під час чисток в апараті МВС і ВП. Група домоглася усунення з силових структур майже всіх “пулавян”, осіб єврейського походження, підозрюваних у лібералізмі. У 1961 р. за ініціативою “партизанів” вийшла друком книга військового публіциста *Збігнева Залуського* “Сім польських головних гріхів”, яка викликала жваву дискусію в публіцистиці. Йшлося про ідеологічне обґрунтування включення комуністичного руху в романтичну традицію польської національної боротьби: діячі робітничого руху в ній були представлені передусім як щирі патріоти. Ці національні моменти були підтримані багатьма некомуністичними колами. Але її загальний тон був спрямований насамперед проти партійних лібералів-“ревізіоністів”, прихильників прозахідної орієнтації, “сіоністів”. “Партизани” не писали меморіалів і декларацій, а з допомогою закулісних дій поступово опанували апарат силових органів. У 1964 р. М. Мочар став головою комбатанської організації *Союз борців за свободу і демократію* (ЗБоВіД), який об’єднував понад 800 тис. ветеранів різної орієнтації. Маючи за собою апарат МВС, союзників у ВП і партійному апараті, “партизани” перетворювалися на реальну політичну силу. Перешкодою для них були останні діячі “жовтня”, зокрема секретар ЦК ПОРП Р. Замбровський. Ізольований у складі керівництва ПОРП, навесні 1963 р. він подав у відставку.

Тоді ж група партійних публіцистів (Б. Чешко, В. Махєєк, Є. Путрамент) скерували до В. Гомулки записку, в якій звертали увагу на “ревізіоністські” статті, що друкувалися на сторінках часописів “Нова культура” і “Пшегльонд культуральни”. Обидва тижневики були закриті. Замість них створено тижневик “Культура”, редагований Я. Вільгельмі. На початку липня 1963 р. у Варшаві пройшов пленум ЦК ПОРП, присвячений ідеологічним питанням. В основній доповіді В. Гомулки пролунали погрози на адресу “ревізіоністів” і “лібералів”, визначалися критерії марксистсько-ленінської методології для суспільних і гуманітарних наук, засади творчості для митців і літераторів. Були поставлені завдання формування “соціалістичної суспільної свідомості” в умовах розколу світу на дві системи й боротьби між соціалізмом і капіталізмом. Наука і культура, зараховані до ідеологічної сфери, повинні були служити інтересам ПОРП і справі будівництва соціалізму. Невиконання партійних рішень трактувалося як антидер-

жавна діяльність. Для проведення дискусій з ідеологічних питань відводилися сторінки партійного тижневика “Політика”, очолюваного М.Ф. Раковським і контрольованого ЦК ПОРП. Пленум остаточно поклав край ілюзіям про ліберальну трансформацію режиму.

Якщо політична стабільність країни у 1963 р. не викликала сумнівів, то в творчих середовищах було неспокійно. Ідеологічна політика ПОРП запровадила обмеження свободи творчості як у гуманітарних і соціальних науках, так і в мистецтві. Посилилося втручання цензури в роботу видавництв, ЗМІ, закладів культури. За таких умов група інтелігенції підготувала й 14 березня 1964 р. передала через А. Слоніmsького відкритий лист до голови уряду Ю. Циранкевича. Його підписали 34 представники творчих кіл, серед них, видатні вчені Леопольд Інфельд, Тадеуш Котарбінський, Вацлав Серпінський, Ал. Гейштор, письменники Марія Домбровська, Мечислав Яструн, Станіслав Дигат та ін. У “**Листі 34-х**” зазначалося, що “права критики, вільної дискусії та ретельної інформації є неодмінним елементом поступу”, тому вони домагаються “зміни польської культурної політики в дусі прав, гарантованих конституцією”. Оскільки лист було поширено по країні і за кордоном, керівництво партії не могло залишити його без відповіді. Автори листа були піддані гострій критиці в засобах масової інформації, звинувачені у підриві міжнародного престижу Польщі, ідеологічній диверсії. На них була поширена негласна заборона друкувати праці в органах ЗМІ і видавництвах. Враховуючи розголос, якого набула справа “Листа 34-х” за кордоном, партійне керівництво організувало відповідний лист із засудженням дій підписантів. Його погодилися підписати близько 600 осіб, але 57 відомих письменників відмовилися це зробити. В ідеологічній кампанії проти авторів “Листа 34-х” були використані неетичні інсинуації антисемітського плану.

Кампанія проти авторів “Листа 34-х” активізувала **студентське середовище** Варшавського університету. 14 квітня на мітинг перед університетом зібралася близько тисячі молодих людей, які співчували авторам. Восени того ж року учасники забороненого Політичного дискусійного клубу Я. Куронь і К. Модзелевський підготували 128-сторінковий *Програмний Маніфест*, який містив критику соціалістичного устрою в Польщі, СРСР і країнах радянського блоку. Автори відкидали монополію ПОРП на владу; засуджували відсутність демократії в партії, можливостей впливу рядових членів на політику керівництва; критикували діяльність партійної бюрократії, вказували на відсутність громадського контролю за діями партійного апарату. Виходячи з аналізу, автори з марксистських позицій пропонували демократизувати партію та устрій, надавши більше свободи і прав громадянам. Органи безпеки заарештували учасників групи під час обговорення документу. Я. Куронь і К. Модзелевський були виключені з ПОРП і ЗМС і невдовзі засуджені на три роки позбавлення волі за “поширення матеріалів, що містили відомості, шкідливі для польської держави...” Перед арештом обидва діячі встигли підготувати й поширити *Відкритий лист до членів первинних організацій ПОРП і ЗМС у Варшавському університеті*, в якому пояснювали свої наміри і вчинки. Цей документ вони подали до університетського комітету ПОРП. Інші члени групи були виключені з університету під різними приводами (А. Міхнік, М. Чаховський, С. Блюмштайн, В. Нагурський, Я. Щит-Немірович та ін.). Незважаючи на переслідування, опозиційна група не перестала діяти, продовжуючи нелегально збиратися для обговорення політичних питань. Її керівником став Адам Міхнік, який невдовзі теж був заарештований.

У червні 1964 р. зібрався **IV з’їзд ПОРП**, на якому партійне керівництво намагалося представити 20-річчя ПНР як період великого поступу Польщі на шляху до соціалізму. Загальна атмосфера з’їзду контрастувала з економічними труднощами і соціальними негараздами, які позначалися на матеріальному становищі населення. З’їзд ухвалив директиви чергового 5-річного плану розвитку економіки на 1966-1970 рр. Кадрові

зміни на вищих партійних і урядових посадах засвідчили зміцнення позицій групи “партизанів”: Р. Стшелєцький посів посаду секретаря ЦК ПОРП з ідеологічних питань, Г. Корчинський – заступника міністра оборони.

Після з’їзду посилювалися **репресії проти опозиції**. У жовтні 1964 р. був проведений судовий процес проти відомого письменника *Мельхіора Ваньковича*, звинуваченого у співробітництві з паризьким видавництвом “Культура”. Невдовзі подібні звинувачення було висунуто проти публіцистів Я. Міллера, Я. Гжєндзінського, С. Цата-Мацкевича. У 1966 р. пройшла хвиля арештів в середовищі творчої інтелігенції, якій закидали “шкідливу” діяльність проти держави. Ознакою крайнього загострення боротьби з будь-якими відступами від офіційної ідеології та зміцнення позицій консерваторів у ПОРП стала справа публікації 1965 р. книги партійного ідеолога, члена ЦК професора Адама Шаффа *Марксизм і особистість*, яка започаткувала жваву дискусію науковців і публіцистів. Постановка питання про особистість та її свободу в будь-якому суспільстві була оцінена ідеологами ПОРП як прояв “ревізіонізму” і піддана суворій критиці. Натомість в академічних колах її прийняли зі схваленням й оцінили як спробу подолати застарілі марксистські догми, що втратили актуальність у середині ХХ ст. Після дискусії А. Шафф був поступово відсторонений від ідеологічної діяльності партії.

Разом з тим, перша половина 60-х років була періодом поширення нових технологічних здобутків. Розвиток радіомовлення і телебачення неминуче обмежував можливості влади перешкодити проникненню до країни взірців західного способу життя, масової культури. Молоде післявоєнне покоління поляків прагнуло повнокровного життя, спілкування зі своїми ровесниками в зарубіжних країнах. Не забуваючи постійно критикувати культуру “буржуазного Заходу”, влада була змушена йти на поступки. Щороку відбувалися популярні фестивалі джазової музики “Jazz Jamboree” з участю багатьох зарубіжних музикантів, фестивалі польської естрадної пісні в Сопоті та Ополє, військової пісні – в Колобжегу, радянської – Зелений Гурі. Молодь швидко переймала нову моду – міні-спідниці, вечірки з танцями під музику англійських груп “Бітлз” і “Роллінг Стоунз”. У 1967 р., коли група “Ролінг Стоунз” прибула на гастролі до Польщі, багатотисячний натовп бажаючих потрапити на концерт відомих музикантів не погоджувався залишати площу перед Палацом Науки і Культури у Варшаві. Міські власті застосували загони міліції, щоб розпорошити молодь. Великої популярності набули польські кінофільми і телесеріали, які прикували до екранів мільйони поляків, зокрема “Ставка більша за життя” і “Чотири танкісти і пес”, в яких з теплотою і гумором змальовувалися звичаї поляків в роки минулої війни.

У цій атмосфері в травні 1965 р. відбулися чергові **вибори до сейму** і місцевих національних рад. Вони були організовані за випробуванням сценарієм. До виборчих урн з’явилося, за офіційними даними, 97 % виборців, які в абсолютній більшості (99 %) проголосували за кандидатів ФЄН, підібраних партійно-державним керівництвом. Суттєвих змін на провідних посадах не сталося: маршалком сейму залишився людовець Ч. Вицех, Державну Раду після смерті А. Завадського очолив Е. Охаб, уряд – Ю. Циранкевич. Натомість сталися перестановки в католицькому середовищі: до сейму ввійшло п’ять послів Об’єднання “Пакс”, очолюваного Б. Пясецьким. Напередодні виборів лідер об’єднання пішов на зближення з “партизанами”, пропонуючи свої послуги щодо “християнізації соціалізму”, за що отримав сприятливі умови для розвитку видавничої бази та організаційної діяльності. Водночас групи Клубів католицької інтелігенції та “Знаку” продовжували відстоювати ідеї світоглядного плюралізму, наражаючися на перешкоди з боку влади.

Стосунки держави і костелу. Проти вага католицькій ієрархії була потрібна партійно-державному керівництву з огляду на подальше загострення протистояння з

костелом в справі Мілленіуму, кульмінація якого припадала на 1966 р. Спроби обмежити вплив костелу серед поляків не приносили бажаних результатів. У 1960 р. було заборонено викладання релігії в школах. Відповіддю стала швидка розбудова катехетичних пунктів при костелах, до яких йшла молодь: у 1966 р. їх було 20 тис., відвідувало понад 4 млн. дітей. Восени 1961 р. у структурі Служби безпеки був створений IV Департамент, який зайнявся підривною роботою серед кліру. Було відновлено рух “священників-патріотів”. Костельна адміністрація на чолі примасом кардиналом С. Вишинським не піддавалася на провокації, роблячи акценти на душпастирській роботі з віруючими. У 1963 р. помер папа Іоанн XXIII, а новим зверхником католиків став Павло VI. За його ініціативою в Римі 1963 р. пройшла друга сесія II Ватиканського собору, розпочатого при його попереднику 1962 р. Рішення собору мали першочергове значення для осучаснення діяльності католицької церкви, покликаної реагувати на світові й людські проблеми в дусі християнських моральних цінностей. Під враженням собору 18 листопада 1965 р. польські єпископи звернулися до німецьких єпископів з *Відозвою*, яка містила пропозицію налагодити співробітництво в дусі його рішень. Йшлося про взаємне примирення через церкву двох народів – польського та німецького. У “Відозві” вказувалося на складні стосунки на польсько-німецькому пограниччі впродовж 1000-літньої історії Польської держави і особливо під час Другої світової війни та після її закінчення. Важливого морального і політичного характеру набув заклик взаємного примирення та поєднання, який містився в словах: “Простягаємо до вас (...) наші руки, пробачаємо і просимо пробачення”.

“Відозва” польського єпископату послужила приводом для різкого загострення стосунків держави з католицькою церквою. Польська костельна ієрархія була звинувачена у підриві національних інтересів країни на підставі того факту, що ФРН не визнала післявоєнного західного кордону Польщі, а в німецькому суспільстві були поширені реваншистські настрої. У ЗМІ розгорнулася антикостельна кампанія із значним націоналістичним навантаженням під гаслом “не пробачимо!”. Кардиналу С. Вишинському не видали закордонного паспорта для поїздки у Ватикан з метою інавгурації Року Тисячоліття хрещення.

Прагнучи перехопити ініціативу в костелу, партійно-державне керівництво на початку 1966 р. оголосило програму відзначення Тисячоліття Польської державності. Висвітлюючи історичні події, офіційна пропаганда намагалася всіляко компрометувати костел, сіяти недовіру віруючих до церковної ієрархії. У квітні і травні 1966 р. влада організувала великі патріотичні урочистості в Гнезно і Кракові, в яких взяли участь керівники партії та держави. Одночасно там, а також в інших містах відбулися урочистості на честь 1000-ліття хрещення, організовані католицьким костелом. 14 квітня 1966 р. у Гнезно під час релігійної служби крісло, призначене для папи, демонстративно залишалося порожнім, оскільки влада не дозволила йому прибути до Польщі. У Гнезно урядові урочистості були присвячені формальній річниці форсування польськими військами Одри і Ниси в 1945 р. Кульмінацією протистояння стали події 26 червня 1966 р. у Варшаві, коли натовпи людей, що виходили з костелів після служби, були розігнані спецзагонами міліції ЗОМО, а близько 100 осіб заарештовано. Зіткнення з силами правопорядку відбулися в Любліні, Гданську та інших великих містах. Влада не наважилася перешкодити проведенню центральних релігійних урочистостей 3 травня 1966 р. на Ясній Гурі, в Ченстохові, під час яких ікона “Чорної Мадонни” була увінчана Корonoю Тисячоліття. Державні урочистості досягли кульмінації під час святкування 22-ї річниці ПНР в липні 1966 р.

Антирелігійна кампанія з приводу Мілленіуму мала наслідком падіння авторитету влади, яка протиставляла себе більшості суспільства і християнським моральним

цінностям. У черговий раз католицька церква сприяла консолідації польського суспільства, не піддаючися на провокації, демонструючи толерантність і гуманізм. Така позиція костелу змусила керівництво ПОРП відмовитися від курсу на конфронтацію і більше не повертатися до антирелігійних переслідувань.

Зовнішня політика Польщі не відзначалася активністю: давалася взнаки залежність від СРСР. Однак в другій половині 50-х років, коли блок НАТО був зміцнений прилученням до нього ФРН, у Старому Світі виникло занепокоєння з приводу загрози атомної війни, зокрема через присутність в обох німецьких державах – ФРН і НДР – іноземних військ. За таких умов міністр закордонних справ Польщі *Адам Рапацький* у жовтні 1957 р. виступив на черговій сесії Генеральної Асамблеї ООН з пропозицією створити в Центральній Європі безатомну зону, котра б включала ФРН, НДР, ПНР, ЧССР. Пропозиція, що отримала назву “плану Рапацького”, передбачала заборону виробництва і розміщення атомної зброї та засобів її доставки в регіоні. Незважаючи на підтримку пропозиції багатьма країнами, НАТО не погодилося на його реалізацію, вважаючи, що це посилить конфронтацію між двома блоками в майбутньому і закріпить післявоєнний поділ Європи. Німецький фактор зовнішньої політики Польщі змушував її керівників постійно шукати протекції в СРСР, оскільки ФРН не погоджувалася визнати новий західний кордон ПНР. Наприкінці 1963 р. В. Гомулка виступив з новою пропозицією заморожування ядерних озброєнь в Центральній Європі. Наступного року А. Рапацький на форумі ООН закликав організувати міжнародну конференцію з питань безпеки і співробітництва в Європі, яка б зняла напруження в протистоянні двох блоків. Але й ці пропозиції польської сторони зависли в повітрі. У 60-х роках зовнішня політика дещо активізувалася: були укладені численні договори про взаємини з країнами Третього світу. Разом з тим зросла політична та економічна залежність Польщі від СРСР. Від східного сусіда Польща одержувала сировину та енергоносії, продукція польської промисловості знаходила широкий збут у СРСР. У квітні 1965 р. було підписано новий *Договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між ПНР і СРСР* строком на 20 років, який передбачав поглиблення взаємин між двома країнами, а ст. 5 його підкреслювала недоторканість державного кордону Польщі по Одрі-Нисі Лужицькій. Польське керівництво з недовірою ставилося до спроб М. Хрущова залагодити відносини СРСР і Німеччини через згоду на об’єднання ФРН і НДР. Після усунення М. Хрущова від влади нові лідери СРСР полишили ці плани. А невдовзі (1966 р.) з’явилися тенденції зміни ставлення Бонна до західного кордону Польщі. Прихід до влади у ФРН коаліції соціал-демократів і християнських демократів ознаменувався кроками з метою встановлення нормальних стосунків з Польщею і Чехословаччиною. Наприкінці 1969 р. соціал-демократи здобули перемогу на виборах, і новий канцлер ФРН В. Брандт оголосив про початок *нової східної політики*. У серпні 1970 р. в Москві, після складних і тривалих переговорів, було підписано Договір між СРСР і ФРН, в якому обидві сторони відмовилися від взаємних територіальних претензій. Це уможливило підписання 7 грудня 1970 р. у Варшаві *Договору про основи нормалізації стосунків між ПНР і ФРН*. Німеччина визнала кордон по Одрі-Нисі Лужицькій, були встановлені відносини на рівні посольств, підписано довготермінову торговельну угоду, дозволено виїзд до Німеччини тим німцям, які ще залишалися на території Польщі. Договір із ФРН був важливим зовнішньополітичним досягненням Польщі і СРСР, який поклав край невизначеності питання територіальної цілісності Польщі, сприяв розрядці напруженості в Центральній Європі, активізації економічних і культурних взаємин між Польщею і Заходом.

Якщо на міжнародній арені позиції Польщі зміцнилися, то всередині країни зростав опір творчих середовищ посиленню тоталітарних тенденцій в політиці ПОРП. Ці

тенденції стали відчутнішими під час пленуму ЦК ПОРП, що відбувся в травні 1967 р. і був присвячений ідеологічним питанням. В основній доповіді В. Гомулка гостро скритикував ревізіоністів і “провідників буржуазної ідеології”, котрі підкопували “соціалістичні цінності” і перешкоджали будівництву нового устрою. На той час розбіжності між керівництвом ПОРП та інтелектуальним середовищем досягли апогею. Науковці і літератори звинувачували партійних керівників у відході від “жовтневого курсу” 1956 р., придушенні свободи слова і думки. Наприкінці 1966 р. з ПОРП було виключено провідних науковців, які відстоювали засади демократії, – професорів Л. Колаковського і К. Помяна. На їх захист стали партійні письменники, які скерували до ЦК ПОРП лист з вимогою відновити їх в партії як “виразників поглядів, що ототожнюють соціалізм з повною свободою творчості”. Реакція ЦК ПОРП не забарилася: четверо з авторів листа теж були виключені з партії. Тоді 12 інших підписантів демонстративно вийшли з ПОРП. Подальші репресії впали на студентів і аспірантів Варшавського університету, які також виступили на захист виключених професорів.

Своєрідним “детонатором” подальшого розвитку подій стала війна на Близькому Сході, яка розпочалася нападом Ізраїлю на Єгипет і швидким розгромом останнього (“шестиденна війна”). Польща виступила спільно з СРСР і слідом за ним розірвала дипломатичні стосунки з Ізраїлем. Офіційна пропаганда розпочала кампанію проти Ізраїлю та його посібників – “сіоністів”, тобто польських євреїв, які з симпатією ставилися до єврейської держави. В. Гомулка у виступі на конгресі профспілок в червні того ж року вжив щодо євреїв вираз “п’ята колона”, який викликав у суспільстві неадекватну реакцію, створивши ґрунт для пожвавлення антисемітських настроїв. Ним скористалася група “партизанів” М. Мочара, щоб повести наступ проти В. Гомулки і старих комуністичних кадрів, серед яких частина була євреями (дружина В. Гомулки також єврейського походження). Під виглядом очищення партії та державного апарату від “сіоністів” за ініціативою “партизанів” з керівних посад у партійному й державному апараті усувалися прихильники ліберального курсу. Дії “партизанів” підтримало Об’єднання “Пакс” Б. Пясецького. Настанови редакціям ЗМІ давав керівник Бюро преси ЦК ПОРП С. Ольшовський, який всіляко “викровав” “ревізіоністів і космополітів”. Відбулися зміни на посадах партійних керівників воєводств. “Партизани” прагнули до повного опанування влади.

На подальший розвиток подій вплинули також процеси демократизації в Чехословаччині, де у січні 1968 р. з посади генерального секретаря ЦК КПЧ було усунуто догматика А. Новотного, до влади прийшли партійні ліберали, очолювані А. Дубчеком. Демократичні процеси в сусідній Чехословаччині збігалися з поглядами польських інтелектуалів на еволюцію соціалізму. Популярним було гасло “Польща чекає на свого Дубчека”. На початку лютого 1968 р. В. Гомулка зустрівся з А. Дубчеком, але відкинув його пропозицію спільно формувати “соціалізм з людським обличчям”. Натомість польські опозиціонери солідаризувалися з чехословацькими реформаторами.

Між тим, наприкінці листопада 1967 р. пленум ЦК ПОРП ухвалив рішення про підвищення цін на м’ясо і м’ясні продукти, яке викликало протести робітництва, хоча до поважних заворушень не дійшло.

Березневий протест. У такій нервовій обстановці восени 1967 р. режисер *Казімеж Деймек* готував (до 50-річчя Жовтневої революції в Росії) інсценізацію твору А. Міцкевича “Дзяди” у варшавському Театрі народовому. Прем’єра відбулася 7 листопада і пройшла успішно за участю делегації радянських літераторів. Однак в грудні Відділ культури ЦК ПОРП виступив з критикою вистави, яка нібито мала “антиросійські” акценти і була шкідливою з політичного боку. Чутки про заборону вистави поширилися Варшавою. У середині січня 1968 р. партійні органи постановили

зняти її з показу. Остання вистава “Дзядув” 30 січня 1968 р. перетворилася на патріотичну маніфестацію, під час якої група університетської молоді на чолі з К. Модзелевським протестувала проти її заборони. У залі пролунали гасла “незалежність без цензури”, “Міцкевич без цензури”. Після вистави дійшло до вуличної демонстрації, учасники якої (близько 300 осіб) рушили до пам’ятника А. Міцкевичу, щоб покласти квіти. Під час походу лунали заклики “Вільне мистецтво! Вільний театр!”. Біля пам’ятника міліція розігнала учасників, затримавши 35 молодих осіб. Події навколо “Дзядув” викликали обурення творчого середовища. Студенти і науковці подали до сейму офіційний протест, під яким стояло понад 3 тис. підписів. На надзвичайному засіданні варшавського відділення Союзу польських літераторів 29 лютого 1968 р. було ухвалено резолюцію з вимогами відновлення вистави “Дзядув”, повернення свободи творчості. Пролунали звинувачення на адресу влади, яку названо “диктатурою неписьменних” (С. Кіселєвський).

На протести творчих середовищ влада відповіла репресіями, ініціатива яких виходила з МВС. Були проведені арешти серед студентів Варшавського університету, які вирізнялися активністю під час маніфестації та збору підписів під зверненнями. У лютому 1968 р. в стінах Варшавського університету тривала “війна листівок”. Група активних студентів, які пізніше отримали назву *командос* (від назви членів революційних загонів, які діють в тилу ворога), закликали до активних дій протесту. Серед “командосів” було чимало осіб єврейського походження, проте всі вони виступали з патріотичних і демократичних позицій. Натомість спецслужби поширювали в університеті провокаційні листівки, в яких зазначалося, що “командоси” прагнуть дискредитувати добре ім’я студента “в інтересах сіоністів і Радіо “Вільна Європа”, а “Міхнік, Блюмштайн, Шляйфер не можуть і не будуть нас вчити патріотичній традиції нашого народу”. 8 березня 1968 р. на площі перед Варшавським університетом студенти організували віче на захист “Дзядув” і виключених студентів. Крім цього, організатори вимагали гарантії конституційних прав. У цей час на площі з’явилися представники “робітничого активу”, які закликали зібраних розійтися і почали затримувати активістів. Коли віче закінчувалося, на його учасників напали загони міліції і ЗОМО, які багатьох студентів брутально побили, а 20 осіб заарештували. Того ж вечора були проведені нові арешти серед студентів і викладачів Варшавського університету. Акції протесту поширилися на студентське середовище інших міст.

Офіційна пропаганда представила події 8 березня як дії хуліганів і “золотої молоді”, організаторами яких були діти високих керівників партії та держави єврейського походження. Це викликало обурення студентів Варшави та інших міст, які виступили зі стихійними протестами і демонстраціями, що були придушені силами МО і ЗОМО. Влада організувала “контрмітинги” робітників під гаслами “студенти – до навчання, літератори – до пера”, “геть з сіонізмом”. Від 12 до 19 березня протести й демонстрації студентів і науковців пройшли в Лодзі, Торуні, Познані, Кракові, Любліні та інших університетських містах. У Катовіцах дійшло до масових демонстрацій студентів і робітників, які були розігнані з допомогою водометів. У Вроцлаві до студентів семи вищих навчальних закладів, які оголосили 48-годинний страйк, приєдналися робітники місцевих підприємств.

19 березня на зборах партійного активу столиці В. Гомулка виголосив промову, в якій підтримав тези пропаганди групи “партизанів” про зв’язок березневих подій з “сіонізмом” і “антисоціалістичними закордонними центрами”. На зборах вперше пролунали інспіровані вигуки “Герек, Герек” на честь першого секретаря воєводського комітету ПОРП в Катовіцах *Едварда Герека*, який погрожував ворогам соціалізму гострими репресіями. У відповідь на виступ В. Гомулки 21 березня студенти розпочали

окупаційний страйк у варшавських університеті та політехніці. Вони твердили, що стоять на ґрунті соціалізму, але вимагають поваги до громадянських прав і свобод, скасування цензури. Через три дні страйк було припинено під загрозою закриття обох навчальних закладів. 28 березня у Варшавському університеті відбулося віче, яке схвалило *Декларацію студентського руху*. У ній йшлося про забезпечення демократичних прав і свобод, гарантованих Конституцією ПНР, скасування цензури і доступ до правдивої інформації.

Наприкінці березня розпочалися нові арешти студентів, професорів, опозиційної інтелігенції; кілька соціальних і гуманітарних факультетів університетів були тимчасово закриті. З високих посад у партійному й державному апараті звільнено батьків студентів-учасників акцій протесту. Загалом було заарештовано близько 2,5 тис. осіб. Студентів масово відправляли до війська, активних організаторів засуджено до різних строків ув'язнення за “порушення громадського порядку”. ЗМІ невпинно розкручували кампанію проти “сіоністів” та інтелігенції як провідників “антипольських” впливів. У березні 1968 р. з ПОРП було виключено понад 8 тис. членів, переважно єврейського походження, звільнено 80 високих керівників. Під тиском влади близько 20 тис. євреїв та інтелігентів емігрували з країни (зокрема, В. Брус, Л. Колаковський, Я. Котт, А. Форд та ін.). Посаду голови Державної ради залишив Е. Охаб, дочка якого брала участь у березневих подіях, висловивши протест проти “антисемітського шабашу, організованого в Польщі різними темними силами”. У відставку подав також міністр закордонних справ А. Рапацький.

Під час березневих подій група сеймових послів католицького кола “Знак” (Т. Мазовецький, С. Стомма, Я. Заблоцький, Є. Завейський) внесла запит до керівництва парламенту, в якому йшлося про брутальні дії органів правопорядку щодо студентів, порушення громадянських свобод і брутальну політику в галузі культури. Автори запиту закликали владу до діалогу з суспільством на засадах взаємної поваги і толерантності. 21 березня конференція єпископату католицької церкви ухвалила документ *Слово єпископату Польщі про болісні події*, в якому підкреслювалося, що всі справи, котрі поділяють людей, повинні розв’язуватися шляхом діалогу. Єпископат переслав також лист до прем’єра Ю. Циранкевича, в якому закликав уряд відмовитися від силових засобів вирішення суспільних проблем, звільнити з-під арешту студентів, вплинути на ЗМІ з метою об’єктивного висвітлення подій. Однак влада залишила ці звернення поза увагою.

У квітні 1968 р. відбулася сесія сейму, на якій було заслухано урядову інформацію про березневі події. Вона містила набір демагогічних положень про діяльність в Польщі “ворожих центрів ідеологічної диверсії”, “сіоністів”, які нібито намагалися повалити конституційний лад. На захист студентів і демократичних прав виступили лише послы “Знаку”. Сейм затвердив нового голову Державної ради, яким став М. Спихальський. Посаду міністра оборони посів В. Ярузельський. У липні 1968 р. пройшов пленум ЦК ПОРП, на якому було затверджено зміни осіб на 111 номенклатурних посадах в партії. Однак група “партизанів” не змогла здобути вирішального успіху – перешкодити прибічникам В. Гомулки і Е. Герека, хоча М. Мочар став секретарем ЦК і кандидатом у члени політбюро.

Березневі події 1968 р. були своєрідним змаганням демократичних сил і кіл, що прагнули до зміцнення тоталітарної системи влади, спираючися не стільки на соціалістичні ідеї, скільки на шовінізм, ксенофобію, нетолерантність. Консервативні сили в ПОРП досягли поважного успіху в боротьбі за посади і владу, але водночас поглибили прірву між суспільством і правлячими колами. Серед багатьох поляків різних соціальних верств згасла надія на можливість діалогу з владою, впливу на її дії.

Авторитет ПОРП був підірваний, ідеї соціалізму – скомпрометовані. Хоча В. Гомулці вдалося зберегти свої позиції в керівництві, однак його оточення чинило чимраз більший вплив на політику партії та держави.

21 серпня 1968 р. розпочалася **інтервенція країн ОВД у Чехословаччині**, в якій взяли участь також війська Польщі (2-га армія в складі 26 тис. вояків, 600 танків, 450 гармат). ПОРП повністю підтримала “доктрину Брежнєва”. Польська пропаганда, обґрунтовуючи участь країни в інтервенції, посилялася на небезпеку німецького реваншизму, котрий зазіхає також на польські землі. В. Гомулка був одним з рішучих прибічників придушення “Празької весни”, і це дозволило йому зберегти владу при підтримці Кремля. У Польщі в умовах розгрому опозиції виступи проти інтервенції були слабкими. Публічний протест оголосив письменник Є. Анджеєвський. Під час традиційних урочистостей після жнив 8 вересня 1968 р. на варшавському стадіоні здійснив самоспалення колишній вояк АК *Ришард Сівець* з Перемишля. Але цей акт залишився незауваженим, потонувши в морі офіційної пропаганди (Р. Сівець невдовзі помер від отриманих опіків). У серпні-вересні 1968 р. було проведено нові арешти (120 осіб) за звинуваченнями підготовки масових протестів. В еміграції знаний сатирик Маріан Гемар написав саркастичний вірш:

Запровадили солдата
До того чеського поля
Під новим гаслом:
За вашу і нашу неволю.

Восени 1968 р. увага керівних кіл ПОРП і держави була прикута до підготовки чергового **V з'їзду партії**. З'їзд відбувся 11-16 листопада 1968 р. з участю вищого партійно-державного керівництва СРСР на чолі з Л. Брежнєвим. У його промові на з'їзді були озвучені положення, які пізніше отримали назву “доктрини Брежнєва” і утверджували обмеження суверенітету країн радянського блоку. У традиційних доповідях польські комуністи наголошували на протиставленні здобутків соціалізму “кризовому стану імперіалістичного Заходу”, березневі події оцінювалися як “конфлікт з антисоціалістичними силами”. З'їзд зміцнив позиції В. Гомулки та його прибічників у керівництві партії. Група “партизанів” зберегла свої позиції в партійному керівництві, однак мусила змиритися з підвищенням молодих апаратників, які підтримували В. Гомулку. Ці молоді діячі, які прийшли із ЗМС (С. Коцьолек, Ю. Тейхма, Я. Шидляк), виступали як прагматики і “модернізатори”, маючи підтримку серед громадських кіл і партійного апарату, обіцяючи осучаснити економіку й соціальні відносини. Кадрові перестановки продовжувалися й після з'їзду: керівником Адміністративного відділу ЦК став С. Каня; були змінені керівники воєводських комітетів ПОРП.

У 1969 р. суспільне життя країни стабілізувалося. Офіційна пропаганда відійшла від крайніх антисемітських і антидемократичних гасел. Судові процеси над учасниками березневих подій завершилися вироками нетривалого ув'язнення за “порушення громадського порядку”. Влітку 1969 р. у зв'язку з 25-річчям ПНР була оголошена амністія, за якою чимало засуджених вийшли на волю. Партійний тижневик “Політика” друкував дискусійні матеріали ліберального характеру, креслячи візії “модерного польського соціалізму”. У партійних документах з'явилися нові оцінки 1918 р., в яких відбудова незалежної Польщі змальовувалася більш різноманітними фарбами, а не тільки чорною. Лави ПОРП зростали за рахунок нових поколінь, які народилися і виховалися після війни: чисельність партії перевищила 2 млн. членів (1968 р.). Частина робітників піддалася на антиінтелігентську пропаганду й підтримала гасла зміцнення “робітничо-селянського прошарку” серед студентів. У 1968/1969 рр. у вищих навчальних закладах під час вступних іспитів було запроваджено додаткові бали для осіб

робітничо-селянського походження. У 1968 р. було змінено закон про вищу школу, дозволено надавати звання доцента без захисту габілітаційної дисертації. Результатом цього стало призначення на викладацькі посади майже 600 лояльних до влади ад'юнктів. Водночас від викладацької роботи усунули 70 знаних професорів і доцентів. Навесні 1969 р. органи безпеки заарештували групу молоді, яка поширювала видавництва паризької "Культури". У червні 1969 р. за усталеним сценарієм пройшли чергові вибори до сейму і народових рад. Офіційні дані стверджували, що в них взяли участь 98 % виборців, які віддали свої голоси (99 %) за кандидатів ФЄН.

Наприкінці 60-х років проявилися **економічні труднощі**. У 1966-1970 рр. виконувався третій 5-річний план, основні показники якого були формально затверджені сеймом в листопаді 1966 р. Передбачалося, що національний дохід зросте на 34 %, промислова продукція – на 44 %, сільськогосподарська – 17 %, реальна зарплата – 10 %. Планові показники в цілому виконувалися. У 1967 р. за італійською ліцензією розпочалося виробництво легкових автомобілів – польських "фіатів" – на Фабриці легкових автомобілів (ФСО) у Варшаві. Однак уже в перші роки виконання плану з'явилися труднощі. Ефективність економіки залишалася низькою, значна частина коштів надалі скеровувалася на інвестиції (28 %), а приріст продукції досягався за рахунок екстенсивних чинників (залучення нових робочих рук). Брак коштів на розвиток сфери споживання призвів до порушення ринкової рівноваги: потреби населення зростали, а централізована економіка була не в стані задовольнити їх. Уряд вдавався до обмеження споживання шляхом стримування зростання зарплати і піднесення цін. Наприкінці 1967 р. були підвищені ціни на м'ясо і м'ясні вироби (в середньому на 17 %), що викликало незадоволення робітництва.

У 1968 р. В. Гомулка визнав необхідність проведення структурних реформ в економіці. На V з'їзді ПОРП було оголошено про *модернізацію економічної структури країни*, щоб надати пріоритет розвитку галузей, пов'язаних з технічним прогресом. Конкретні зміни в економіці не були з'ясовані, але планувалося здійснити часткову децентралізацію управління господарством, надати більшої самостійності підприємствам, створити стимул для продуктивнішої праці робітників. Поряд з цим, партійне керівництво вважало, що два останні роки п'ятирічки повинні стати підготовчим етапом для проведення реформ. На цей період передбачалося заморожування заробітної плати і обмеження споживання. За умов контролю держави над закупівельними цінами на сільськогосподарську продукцію і неврожаю 1970 р. постачання населення продуктами харчування погіршилося, біля магазинів зросли черги. Підраховано, що в 1970 р. середньостатистичний поляк витрачав на стояння в чергах 1,5 години щодня. Нерозвинутість сфери послуг теж позначалася на повсякденному житті людей, викликаючи роздратування. Наприкінці 1970 р. серед населення ходили чутки про обмін грошей, що створювали панічні настрої.

Грудневі події. Розрив між партійно-державним керівництвом і суспільством після подій 1968 р. різко зріс, а авторитет В. Гомулки впав. Ще наприкінці жовтня політбюро ЦК ПОРП ухвалило рішення про підвищення цін на більшість продуктів харчування, включаючи м'ясо (18 %), борошно (16 %), рибу (12 %), вугілля (10 %) – всього 45 найменувань. 13 грудня 1970 р. (в неділю) було оголошене урядове розпорядження про "регулювання цін" і запровадження певних компенсацій для багатодітних родин. Розпорядження з'явилося напередодні традиційних передріздвяних закупок населення. 14 грудня 1970 р. на знак протесту проти підвищення цін розпочався страйк робітників сточні (суднобудівного заводу) ім. Леніна в Гданську. Натомість страйкуючих, до яких приєдналися робітники інших підприємств, зібрався перед воєводським комітетом ПОРП. Не отримавши відповіді від партійних керівників щодо компенсацій за підви-

Історія Польщі

щення цін, демонстранти розпочали штурм будинку. Проти них були скеровані великі сили міліції та армії, які намагалися розпорошити натовп. Розпочалися сутички, що тривали до пізнього вечора, під час яких були перші вбиті й поранені з обох сторін. Багато демонстрантів було заарештовано. 15 грудня страйк охопив низку великих промислових підприємств Гданська, Гдині і Сопота (т.зв. Труймясто – Тримістя). Стихійно виникли страйкові комітети, які поставили вимоги скасування підвищення цін, поліпшення умов праці, звільнення заарештованих. Страйкуючі і демонстранти спалили будинок воєводського комітету, комендатури МО. На звістку про заворушення у Гданську керівники партії та держави (В. Гомулка, М. Спихальський, Ю. Циранкевич, К. Світала, В. Ярузельський, С. Каня, М. Мочар, Б. Ящук, Р. Стшелєцький) прийняли рішення застосувати проти страйкуючих вогнепальну зброю і бронетанкову техніку. Водночас частина вищих партійних керівників (Е. Герек, М. Мочар, Ю. Тейхма) почала провадити власну гру, прагнучи усунути від влади В. Гомулку.

Рис. 71. Вулиця Гданська під час грудневих подій 1970 р.

16 грудня армійські підрозділи окупували Труймясто і відкрили вогонь по учасниках заворушень. У відповідь було оголошено про початок безстрокового окупаційного страйку. Активізувалися незадоволені в Слупську, Ельблонзі, де було вчинено напади на будинки органів влади. Справжні бої з міліцією розгорнулися в Щеціні, де партійне керівництво відмовилося вести переговори зі страйкуючими суднобудівниками. 17 грудня робітники сточні ім. Паризької Комуни і порту Гдині, йдучи до своїх закладів праці, були розстріляні армійськими частинами. Це викликало обурення й спричинило масові зіткнення озброєних робітників з міліцією та військами, в ході яких загинуло і було поранено багато цивільних осіб. Сутічки у Гдині, Гданську і Сопоті тривали цілий день. Страйки і демонстрації охопили майже всі міста Балтійського узбережжя. Вони були заблоковані міліцією і військами, стягнутими з цілої Польщі; зв'язок із зовнішнім світом було припинено.

Рішучість і непоступливість робітників та населення міст Балтійського узбережжя, доведених до відчаю жорстокими діями влади, змусила керівників партії й держави шукати нових шляхів розв'язання конфлікту. В. Гомулка, переконаний у “змові контрреволюції” й “анархізації” суспільства, звернувся по допомогу до Л. Брежнєва. Однак радянське керівництво, обтяжене чехословацькою інтервенцією й конфліктом з

Китаєм, порадило В. Гомулці вдатися до політичних та економічних важелів зняття напруження. До ЦК ПОРП надходила інформація, що страйки і демонстрації охопили 100 міст у семи воєводствах. Для придушення заворушень на Балтійському узбережжі було скеровано 5 тис. працівників МО, 27 тис. солдат, 550 танків і 750 бронетранспортерів, близько 100 літаків і гелікоптерів. Офіційна пропаганда силкувалася показати події на узбережжі як справу рук хуліганів і ворогів соціалізму. Однак це не охолоджувало збуджених настроїв. У високих варшавських кабінетах визріло рішення вдатися до зміни лідера партії, зваливши на нього провини за тогочасну ситуацію. У ніч з 18 на 19 грудня політбюро ЦК ПОРП вирішило обрати першим секретарем ЦК ПОРП Едварда Герека – першого секретаря воєводського комітету ПОРП у Катовіцах, який презентував себе як представника прагматичного покоління партійної номенклатури. В. Гомулка погодився з відставкою під приводом погіршення стану здоров'я.

Зміна лідера. 20 грудня було скликано надзвичайний пленум ЦК, який затвердив відставку В. Гомулки та його прихильників (М. Спихальського, Б. Ящука, З. Клішки і Р. Стшелецького), а замість них включив до складу політбюро ЦК П. Ярошевича, М. Мочара, Я. Шидляка, а також обрав секретарями Е. Бабюха, К. Барціковського, С. Коцьолка, першим секретарем – Е. Герека. Разом з новим лідером партії до керівництва прийшла група осіб, пов'язаних з ним. Того ж дня Е. Герек виступив по радіо і телебаченню з промовою, закликавши до спокою і пообіцявши виправити помилки попереднього керівництва. Він, зокрема, зазначив, що партія послабила зв'язок з народом і пообіцяв його відновити. 23 грудня на сесії сейму відбулися зміни в уряді: новим прем'єром став *Пйотр Ярошевич*, Державну раду очолив Ю. Циранкевич, на посади деяких міністрів були призначені люди Е. Герека (Т. Вжащик, В. Лейчак). Новий прем'єр пообіцяв скасувати підвищення цін, поліпшити матеріальне становище працюючих. 30 грудня уряд постановив піднести мінімальну зарплату, пенсії і соціальну допомогу.

Після змін на вищому щаблі припинилися страйки в містах Балтійського узбережжя: люди були змучені й прибиті численними актами насильства. За офіційними даними, які були значно заниженими, під час заворушень у містах Балтійського узбережжя загинуло 45 осіб, було поранено 1165 і заарештовано 2898. Неофіційні підрахунки свідчать про загибель кількох сотень людей. Груднева трагедія не змінила устрою Польщі: усі політичні інститути продовжували діяти, ПОРП зберегла монополію на владу. З другого боку, робітники відчували свою силу, з якою не могли не рахуватися правлячі кола країни. Стихійні виступи в грудні 1970 р. показали безперспективність соціального протесту, який не спирається на політичну програму, здатну об'єднати більшість населення. Політична криза 1970 р. стала серйозним випробовуванням для комуністичної системи в Польщі, яке ставило її перед дилемою: реформування або косметичний ремонт. Нове керівництво ПОРП обрало другий шлях.

Суспільство та його культура

Курс на будівництво соціалізму, проголошений на I з'їзді ПОРП, передбачав здійснення **“культурної революції”** або, як зазначалося в документах ПОРП, “перебудову людини, вирівнювання дистанції, що існувала між новим устроєм і свідомістю громадянина, яка назагал ще перебувала в глибокому полоні ментальної та емоційної сфери вчорашнього дня”. “Ідейна декларація ПОРП” (1948 р.) визначала завдання створення в Польщі “соціалістичної культури”: подолання неписьменності, розвиток освіти всіх рівнів, підготовку нових вчительських кадрів, просвящення освіти і виховання ідеями марксизму-ленізму, тісний зв'язок діячів науки і культури з

народними масами та їхньою боротьбою, забезпечення доступу мас до культурних цінностей та їх активна участь в будівництві нової культури. Йшлося про *егалітаризацію* культури в цілому, її наповнення такими ціннісними орієнтирами, які визначалися правлячою партією. ПОРП з великим ентузіазмом і рішучістю взялася за втілення в життя гасел культурної революції силовими методами, посиляючися на “інтереси трудящих”.

З 1949 р. розпочався “революційний наступ” у всіх сферах культури, який проходив під гаслами “освітньої революції” і “загострення класової боротьби в сфері ідеології”. Насамперед були ліквідовані усі незалежні від держави наукові, освітні та культурні установи. Пройшли збори і наради творчих спілок і товариств, які були поставлені в залежність від Міністерства культури і під контроль партії. Усі видання, репертуар, твори були піддані суворому нагляду політичної та ідеологічної цензури. У 1949 р. націоналізовано всі театри. У 1951 р. ПОРП організувала *I Конгрес Польської Науки*, на якому, за радянським взірцем, створено Польську академію наук (ПАН) з низкою галузевих науково-дослідних інститутів, що були підпорядковані державному управлінню. Працівники науки одержали широку державну підтримку, за яку мусили віддячувати лояльністю й співпрацею. Були відкриті нові університети та вищі навчальні заклади, вчительські курси, створена система середніх професійних шкіл. Освіта була безкоштовною, до навчання всіляко заохочувалися вихідці з соціальних низів, створено “робітфаки” для підготовки до навчання у ВНЗ вихідців з робітників і селян. Було налагоджено “перепідготовку” старих науково-педагогічних кадрів, в ході якої понад 500 професорів були відправлені на пенсію, а понад 20 тис. вчителів і викладачів були змушені пройти навчання на “ідеологічних курсах”. У 1950 р. створено Міністерство науки і вищої освіти та Інститут підготовки наукових кадрів, які перебували під повним контролем Відділу науки ЦК ПОРП. Учені та викладачі вищих навчальних закладів постали перед дилемою: пропагувати марксистсько-ленінську ідеологію або бути звільненим. Гуманітаріям було наказано за короткі строки підготувати марксистсько-ленінські підручники з історії, філософії, політекономії тощо. Їх основою повинні були стати радянські видання, праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, Й. Сталіна, документи ПОРП. “Короткий курс історії ВКП(б)” був виданий накладом 1,3 млн. примірників, швидко зростало видання перекладів творів марксистської та радянської літератури. Було проведено чистку бібліотек від “застарілої та ворожої” літератури.

Монополія ПОРП у видавничій справі спричинила повне усунення свободи художньої творчості. Будь-які спроби вільного висловлення думки тягнули за собою звинувачення у “буржуазній пропаганді”, арешт або звільнення з роботи. Партія нав’язала митцям метод “соціалістичного реалізму”, який зобов’язував їх показувати дійсність не такою як вона була, а такою, якою повинна бути з погляду соціалістичних ідеалів і комуністичного майбутнього людства. Література, наука і мистецтво перетворювалися на ще один інструмент пропагандистської машини партії. Разом з тим, “народні” аспекти культурної політики партії та держави сприяли активізації мас, які прилучалися до культурних цінностей. До 1951 р. було повністю ліквідовано неписьменність серед дорослих (1,4 млн. осіб), майже всі діти були охоплені освітою, швидко розвивалися і зростали вищі навчальні заклади (83 у 1951 р.), наукові установи, видавалося багато популярної літератури. Тижневик *Пишяцюлка* (Подруга) виходив накладом 2 млн. примірників, накладі видань творів польської літератури досягли 12,7 млн. примірників. На селі з’явилися радіоприймачі.

Водночас перед керівниками “культурного фронту” постала проблема пошуку польських прогресивних традицій, котрі могли б стати підставою для формування національної свідомості. З цією метою в першій половині 50-х років на державному рівні

були проведені великі популярно-наукові заходи, присвячені подіям історичного минулого, які супроводжувалися науковими форумами, виставками, фестивалями, виданням книжок. У 1951 р. така кампанія була присвячена польському Просвітництву; на ній проводилися порівняння часу кінця XVIII ст. з сучасним періодом, який повинен був стати переломним у будівництві соціалістичної Польщі, підкреслювалися матеріалістичні та радикальні тенденції в ідеології польських просвітників. У 1953-1954 рр. великі заходи були присвячені польському Відродженню і М. Копернику. Історичні події розглядалися крізь призму класової боротьби, яка у підсумку “підтверджувала” марксистсько-ленінські закони суспільного розвитку і вела до соціалізму. На зламі 1951-1952 рр. ПОРП організувала в м. Отвоцьку під Варшавою методологічну конференцію польських істориків, на якій були розроблені ідеологічні засади написання марксистсько-ленінської історії Польщі, що її повинен був підготувати Інститут історії ПАН. Однак історики зіткнулися з серйозними перешкодами, оскільки майже всі традиції польського робітничого руху належали до гостро критикованих або взагалі замовчуваних, як от: “люксембургіанство” (СДКПіЛ), “дрібнобуржуазність і опортунізм” (ППС), “фашистська агентура” (КПП). За таких умов краєвид національних традицій робітничого руху був вкрай обмеженим, зводився до окремих “позитивних” постатей (М. Каспшак, Ф. Дзержинський).

Польські літератори після війни з надією прилучилися до відбудови країни, піддалися гаслам “народної демократії”, які пропагувала ППР. Вони співпрацювали з часописом *Кузниця* (1945 р.), який редагував С. Жулкевський. На сторінках часопису обговорювалися світоглядні проблеми, друкувалися художні твори, розроблялися естетичні засади наукової та мистецької творчості в рідні марксизму. З цим табором співпрацювали відомі довоєнні літератори З. Налковська, М. Яструн, К. Брандис, А. Важик, Ю. Тувім, А. Слонімський, К.І. Галчинський. У їхній творчості переважали переживання, пов’язані з недавною війною, спроби дати відповідь на питання про причини воєнного лихоліття. Символічне значення мали повісті *Северини Шмалевської* “Дим над Біркенау” (1945), *Єжи Путрамента* “Свята куля” (1946), *Зоф’ї Налковської* “Медальйон” (1948), драма *Леона Кручковського* “Німці” (1949). Особливий розголос здобули твори *Тадеуша Боровського* “Прощання з Марією” (1948) і “Камінний світ” (1948), який емоційно описав стан людей під час окупації й концтаборів. Але в умовах жорстокої цензури і переслідувань талановитий письменник звів порахунки з життям (1951). Великий інтерес викликала повість *Єжи Анджеєвського* “Попіл і діамант” (1948), яка змалювала складність вибору молодим поколінням життєвого шляху в умовах після воєнної політичної боротьби: головний герой, який в роки війни був в АК, не може змиритися з новою дійсністю і гине.

Після 1948 р. в літературі і мистецтві переважали кон’юнктурно-пропагандистські твори, які прославляли людей праці, соціалістичні ідеали. Друкуватися і виставлятися могли лише митці, які виконували партійне замовлення й творили в рамках “соціалістичного реалізму”. Вершиною методу була поема В. Броневського “Слово про Сталіна”. У дусі соцреалізму писали твори М. Яструн, А. Слонімський, Я. Івашкевич, А. Важик і багато ін. Подібна ситуація склалася в **образотворчому і музичному** мистецтві, де панував погляд про потребу простих і ясних творів, зрозумілих народу. Твори *Тадеуша Конвіцького* (“На будівництві”, 1950), *Александра Сцібор-Рильського* (“Вугілля”, 1950) стали взірцем соцреалізму. У живописі роботи *Гелени* та *Юліуша Краєвських*, *Александра Кобдзєя*, *Влодзімежа Закшевського*, *Тадеуша Кулісевича* показували передовиків праці, селян, військових (назви творів відбивали зміст – “Земля селянам”, “Молодіжна бригада”, “Виробнича рада” тощо). Під патронатом партії проходили тематичні виставки малярства “Художники в боротьбі за мир” (1950), “10 років

Народного Війська Польського у живописі” (1953). Подібні твори на замовлення писали композитори: *Болеслав Войтович* “Кантата на честь праці” (1948), *Ян Маклакевич* “Кантата про трактори”, *Казімеж Сєроцький* “Варшавський будівничий” (1951).

Незважаючи на це, митці старшого покоління намагалися зберегти в своїй творчості гуманістичні настрої. Вони зосереджували увагу на переживаннях часу війни та окупації, в алегоричній формі намагалися висловити своє ставлення до тоталітарної ідеології. Є. Анджеєвський в оповіданні *Золотий лис* (1954) і М. Домбровська в творі *Третя осінь* (1954) піднесли голос проти нав'язування людям схематичного мислення, дій бездушного бюрократичного апарату. К.І. Галчинський публікував у часописі “Пшекруй” вірші й фейлетони про тогочасну дійсність, сповнені іронії, сатири і сарказму. *Адам Важик* в *Поємі для дорослих* (1955) з гіркотою писав про розбіжності між соціалістичними гаслами і дійсністю. У 1952 р. з'явилася збірка поезій *Віслави Шимборської* “Для цього живемо”, присвячена війні.

Після жовтневого пленуму ЦК ПОРП 1956 р. сталися серйозні **зміни в житті суспільства і культурі**. Лібералізація суспільно-політичних відносин створила умови для вільнішої творчості митців, появи різноманітних світоглядних орієнтацій. Збереження політичної монополії ПОРП визначало межі лібералізації, а в середині 60-х років спричинило повернення до ідеологічного диктату в сфері культури. Проте рівень освіти та поінформованості суспільства за цей період зріс настільки, що “втиснення” суспільної свідомості у вузькі рамки догматичної доктрини марксизму-ленізму, навіть в його оновленій після XX з'їзду КПРС версії, виявилось неможливим. Комуністичні ідеї, що ставили на перший план добробут трудових мас, увійшли в суперечність з реальним станом суспільства, тоталітарною владою партії, відсутністю демократичних прав і свобод. Наслідком цього стали суспільно-політичні кризи 1968 і 1970 років, які продемонстрували незадоволення інтелігенції та робітництва ладом, що нехтував інтересами більшості населення в ім'я вірності марксистсько-ленінським догмам. Парадоксально, але значною мірою це стало можливе внаслідок тих соціальних і культурних змін, котрі відбулися в Польщі за роки соціалістичного будівництва.

У 1970 р. **населення країни** досягло 32,6 млн. осіб. За віковою структурою воно було порівняно молодим (у 1960 р. середній вік становив 26 років). За десятиріччя 1961-1970 рр. кількість працюючих у державному секторі зросла майже на 3 млн. осіб. З ідеологічних міркувань керівники держави постійно дбали про недопущення безробіття, створюючи нові робочі місця в екстенсивній господарці. Населення стало більш освіченим: у 1970 р. вищу освіту мали 2,7 % осіб, середню – 13,4 %, середню спеціальну – 10,6 %, неповну середню – 48,8 %. На той час в сільському господарстві працювало 25 % осіб, промисловості – 26 %. Швидко зростала кількість працівників розумової праці, досягнувши 22 % в 1970 р. Поза сільським господарством працювало 70,5 % населення. Соціальна структура суспільства характеризувалася повним зникненням буржуазії і поміщиків. Натомість значно зросла кількість робітників на підприємствах державного сектору, досягнувши 50 % усіх працюючих. Усього в державних закладах працювало понад 10 млн. осіб (63,5 %), у приватному секторі (переважно сільському господарстві) – понад 5 млн. (36,5 %). У приватному ремісництві й сфері обслуговування було зайнято до 3 % населення. Особливу категорію населення складали близько 1,4 млн. т.зв. “хлопороботнікув” або селян, які мали господарство, але працювали на різних промислових підприємствах – своєрідний соціальний продукт “реального соціалізму”.

Змістом глобальних соціальних змін, які відбулися в країні за чверть віку, було підпорядкування державі основної маси населення, для якої вона (державна) виступала своєрідним власником. Вищий прошарок у державі займала неконтрольована **партійна і державна еліта**, в руках якої зосередилися основні важелі влади. Вона спиралася на

партійну і державну бюрократію середньої ланки в адміністрації, на підприємствах, в силових структурах. Доступ до владних структур забезпечував кільком десяткам тисяч “нового класу” численні пільги та привілеї. Уся система була суворо ієрархізована з огляду на монопольне право ПОРП у розстановці керівних кадрів і здійсненні політики. При цьому вище керівництво партії та держави в своїх діях було обмежене ідеологічними постулатами доктрини марксизму-ленінізму, право на тлумачення яких мали лише керівники СРСР. Основою для розробки та здійснення політики правлячої партії були не наукові здобутки і практична доцільність, а відповідність ідеологічним догмам. Тому цілком слушні пропозиції, які часом висловлювалися вченими і фахівцями, розбивалися до муру політичної доктрини. Позбавлені впливу на прийняття політичних рішень, інші соціальні верстви (інтелігенція, робітництво, селянство) здебільшого пов’язували надії на поліпшення свого становища з партійно-державним апаратом, “порядними” людьми у ньому. У кризові періоди розвитку країни в 60-х роках за інерцією мислення, вихованою у попередній час, більшість опозиціонерів не ставили питання про зміну устрою, а лише про “підправлення” реального соціалізму за рахунок “нових” людей та розширення внутріпартійної демократії. Грудневі події 1970 р. стали початком вичерпання довіри до правлячої партії.

Особливу роль у політичній системі держави відігравали ЗМІ. Після нетривалого періоду “відлиги” ПОРП посилила контроль за пресою, радіо, телебаченням, діяльністю видавництва. Хоча цензура вже не чинила тотального тиску на зміст публіцистики та мистецьких творів, але існування “державного замовлення” дозволяло правлячим колам надавати переваги одним митцям і чинити перешкоди іншим. Кількість книжкової продукції зросла з 7,3 тис. позицій у 1960 р. до 11 тис. у 1970 р., а кількість періодичних видань за цей період – з 988 до 1958 назв. Загалом різноманітнішою стала художня література, з’явилися численні переклади світової літератури, деякі твори еміграційних літераторів. За десятиріччя значно зросла кількість абонентів телебачення (з 426 тис. у 1960 р. до 4215 тис. у 1970 р.). Телебачення здійснило справжню революцію в культурному житті, наблизивши широкі кола населення до проблем суспільного розвитку, культури, міжнародних подій. Воно швидко витісняло на другий план інші ЗМІ і культурні інституції – радіо, пресу, театр, кіно. Перший телецентр, який почав надавати польську телевізійну програму, почав діяти у Варшаві в травні 1956 р. Популярність телебачення змусила владу тримати постійний контроль над його програмами. Кількість радіоприймачів стабілізувалася на рівні 5,5 млн., але технічні можливості прийому програм значно зросли, що змусило партійне керівництво вдаватися до заглушування “ворожих голосів”. Влада сприяла розвитку бібліотек, музеїв, підтримувала мережу “клубо-кав’ярень” на селі. Загалом, порівняно з іншими країнами радянського блоку в Польщі були більш сприятливі умови для урізноманітнення культурного життя і споживання духовних цінностей.

Швидке зростання кількості і багатоманітності ЗМІ, освіченості суспільства породили феномен “масової культури” – поширення взірців соціальної поведінки, споживання інформації та культурної продукції. Керівництво ПОРП прагнуло надати масовій культурі “соціалістичного” характеру, застосовуючи цензуру й підтримуючи партійних творців. Це дозволяло скеровувати процес формування політичних, пізнавальних і естетичних якостей основної маси населення. Новими рисами формування масової культури даного періоду стало повернення до національно-патріотичної традиції, яка прославляла минуле і зміцнювала національну свідомість поляків. До 1959 р. великими накладами були перевидані твори Г. Сенкевича (9 млн. прим.), Б. Пруса (8,5 млн.), Ю.І. Крашевського (7,1 млн.), Е. Ожешко (4,2 млн.). Державні культурні інституції намагалися втриматися на національному ґрунті у формуванні суспільної свідомості.

1966 р. у Варшаві відбувся *Конгрес Польської Культури*, який констатував зрослі можливості ЗМІ щодо впливу на свідомість особистості, заперечив комерційний характер культурної діяльності, протиставивши їй державний меценат. З'явилися серійні радіопередачі *Матисяки*, *В Єзьоранах*, які протягом років описували нібито реальне життя селянських родин, які притягали слухачів наближеністю до повсякденних турбот.

Однак для нових поколінь поляків одної національної традиції було недостатньо: вона прагнула ширшого погляду на світ, відображення сучасних змін у культурі, знайомства зі способом життя інших країн і народів, поєднання інформування з розвагами. Культурні інституції не могли не рахуватися із потребами споживачів. Так, великі накладі тижневика "Пшияццолка" завдячували коротким нарисам про життя і побут інших народів, видатних осіб тощо. Швидко зростали накладі часописів *Пшекруй* (Краєвид), *Доокола свята* (Навколо світу), *Куліси*, які знайомили читача зі світовими культурними новинами і вигідно відрізнялися від нудних пропагандистських видань. До подібних способів привернення уваги споживачів змушені були сягати інші часописи, редакції радіо і ТБ, що у підсумку розмивало зміст офіційної пропаганди. Попит на непропагандистську літературу значно перевищував її виробництво: тільки попередні замовлення на видання творів Е. Гемінгвея в 2,5 раза перевищили офіційний наклад в 20 тис. У програмах радіо і ТБ з'явилася популярна музика, що виникла в колі західної культури. Незважаючи на заборони та обмеження, західні групи "Бітлз", "Роллінг Стоунз" та інші заволоділи смаками молоді. Джинси стали неодмінним атрибутом моди міської молоді, а популярна співачка *Карін Станек* з викликом співала "Тато, купи мені джинси". На молодіжних вечірках домінувала західна музика. Усе це свідчило про демократизацію культури, вихід за вузькі рамки офіційної ідеології.

У системі **освіти** зміни торкнулися переважно змісту навчання. У 1961 р. було проведено реформу навчальних програм, зменшено ідеологічні моменти, запроваджено обов'язкову основну 8-річну освіту. Влада надавала переваги розвитку професійної освіти, готуючи кадри робітників: кількість професійних шкіл зросла з 1597 в 1960 р. до 3118 в 1970 р., тоді як загальних середніх за той же період – з 1070 до 1182. Гасло "1000 шкіл до Тисячоліття", поширене ПОРП, принесло певний ефект, але шкільне будівництво не встигало за зростаючими потребами, а соціальне становище вчителів було незадовільним. Вища освіта досягла значних успіхів: у 85 вищих навчальних закладах 1970 р. навчалася 210 тис. студентів (і 100 тис. заочних), що підносило Польщу до числа провідних європейських держав за цим показником. Упродовж десятиріччя було створено сім нових вищих навчальних закладів, у тому числі два університети (Катовіце і Гданськ). У 1968 р. сейм ухвалив закон про вищу школу, який обмежував автономію університетів.

Наукові дослідження розвивалися нерівномірно. Збільшення видатків на науку дозволило значно розбудувати наукові осередки в університетах і установах ПАН, в яких працювало близько 250 тис. осіб. Уряд сприяв розвитку насамперед природничих і технічних наук. Геологи відкрили нові поклади сірки, міді, вугілля, газу тощо. Були створені сучасні локомотиви, корабельні двигуни й двигуни для реактивних літаків. 1961 р. в Польщі була введена в дію перша ЕОМ "Одра". Це стало можливим завдяки успіхам польських математиків і фізиків. 1972 р. у Варшаві було відкрито *Міжнародний математичний центр ім. С. Банаха*, до чого причинилися математики *Казімеж Куратовський*, *Кароль Борсук*, *Станіслав Мазур*. Співробітник А. Ейнштейна *Леопольд Інфельд* та його молодші колеги *Маріан Даниш* і *Єжи Пневський* на міжнародний рівень піднесли престиж польської фізичної науки.

Незважаючи на ідеологічні обмеження, високий авторитет здобули польські філософи, соціологи та гуманітарії. Традиційна для Польщі "львівсько-варшавська

школа” філософів розвивала студії в галузі феноменології (*Роман Інгарден*), історії філософії (*Владислав Татаркевич*), праксеології (науки про добру роботу – *Тадеуш Котарбінський*). Проблеми суспільної моралі в історичному аспекті досліджувала соціолог *Марія Оссовська*. Її чоловік, *Станіслав Оссовський*, підкреслював багатоманітність соціального життя, яке не зводиться до панування однієї ідеї чи групи (“Про особливості суспільних наук”, 1962). Перші кроки робили молоді соціологи *Ян Щепанський* і *Єжи Вятр*. З позицій творчого марксизму філософ *Лешек Колаковський* намагався довести невідповідність догматизованих уявлень про “єдино вірну” ідеологію сучасному стану знань про суспільство. Дуже активно й плідно працювали історики, які намагалися творчо використати можливості недогматизованого марксистського методу для вивчення ідеології та практики польського національного руху у XIX ст. (*Стефан Кеневич*), ранньої історії слов’ян (*Генрик Ловмянський*), проблем середньовіччя (*Тадеуш Мантейффель*, *Станіслав Гербст*, *Герард Лябуда*, *Маріан Біскуп*, *Александр Гейштор*). Широке визнання отримали праці з економічної історії *Вітольда Кулі*, який зробив спробу побудувати економічну модель феодального господарства. Доробок сучасної світової історіографії враховували методологічні праці *Єжи Топольського*, який створив у Польщі школу теоретиків історії. Широко відомими в світі стали відкриття польських археологів у Польщі, Єгипті і на Близькому Сході, яких очолювали *Казімеж Міхаловський* і *Вітольд Генсель*. Значний вплив на громадськість мали праці психолога *Антонія Кемпінського*, який довів, що в екстремальних умовах затирається межа між психікою здорової і хворої людини (“Психопатологія”, 1972, “Шизофренія”, 1972). Авторитет польських вчених знайшов відображення в їхньому обранні до складу багатьох міжнародних наукових центрів.

Рис. 72. *Марія Домбровська.*

Більш сприятливі умови склалися для розвитку **художньої літератури**. Час “відлиги” став періодом очищення від фальші і замовчувань, розрахунку з минулим. У ході тривалих дискусій на зламі 50-60-х років польські літератори відкинули термін і метод “соціалістичного реалізму”, відкривши ширші обрії для творчості. Збільшення перекладів творів зарубіжних авторів наблизило польську літературу до світових стандартів. Відкриттям для поляків було повернення на батьківщину творів, а також самих еміграційних митців. З’явилися нові літературні часописи, до літератури прийшло нове покоління поетів і письменників, що виростили у ПНР.

На першому етапі після 1956 р. більшість літераторів прагнула звести порахунки з минулим. Сформувалося кілька груп і позицій щодо сталінізму. Крайні критичні погляди висловили зокрема ті митці, які у попередній період виступали найбільшими догматиками. Вони емоційно відкидали весь літературний доробок, зосереджуючи увагу на викритті зловживань, репресій, бюрократії. Ці тенденції були представлені в творчості *Казімежа Брандиса* (“Мати королів”, 1957), *Александра Сцібор-Рильського* (“Сарагосове море”, 1956), *Єжи Анджеєвського* (“Брами раю”, 1960). Виваженішою була позиція представників старшого покоління, творчість яких ставила за мету критичну оцінку минулих подій, але також своєї ролі в них. До них належали *Я. Івашкевич*, *Т. Брежа*. Характерним прикладом було оповідання *Леона Кручковського* “Ввічливі замітки з пекла” (1963), де на підставі реальних подій письменник показав переживання комуніста, який все життя боровся за соціалістичні ідеали, зазнав тяжких репресій і

прийшов до розчарувань у 1955-1956 рр. Його досвід письменник назвав “пеклом порядних людей”. Ще один підхід пропонувало молоде покоління поетів і письменників, які зростали у лавах ЗМС і теж пережили розчарування. Герої їхніх творів були носіями рис апатії, зневіри, слабкості, прагматизму і пристосуванства. Свої роздуми вони друкували в новому часописі *Вспулечносць* (Сучасність). Пізніше їхня творчість набула більш спокійних рис (Станіслав Гроховяк, Владислав Терлецький, Еугеніуш Кабатц, Іренеуш Ірединський та ін.). Більш помірковані погляди на сучасність та її моральні виміри демонстрував Марек Гласко, який 1958 р. виїхав за кордон і більше не повернувся. Там він встиг перед смертю опублікувати автобіографічну книгу *Чудові двадцятиріччя* (1966), яка показала ентузіазм перших років будівництва соціалізму і наступне розчарування.

Рис. 73. Єжи Анджеєвський.

На початку 60-х років поетична творчість знову стала модною. Моралізаторськими мотивами була пронизана поетична й прозова творчість Тадеуша Ружевича, який видав збірки *Відкрита поема* (1956), *Розмови з князем* (1960), а також драматичні твори *Картотека* (1960), *Група Лаокоона* (1962). Трохи із запізненням дебютував у поезії Збігнєв Герберт, шукаючи асоціації з античністю, європейськими культурними течіями (збірки “Струна світла”, 1956, “Гермес, пес і зірка”, 1957, “Напис”, 1969). Побачили світ нові поетичні твори Віслави Шимборської, в яких вона реалістично показала безпорадність людини перед ударами долі, байдужість у ставленні до інших людей, вміння втішатися невеликими радощами (“Заклики до Йеті”, 1957, “Сто утіх”, 1967, “Усякий випадок”, 1972). Фольклором, увагою до природи, предметів, що оточують людину у повсякденному житті, була насичена поезія Тадеуша Новака (“Сліпі кола уяви”, 1958), “Зерно трави”, 1964, “Псалми”, 1971), а також Єжи Гарасимовича (“Повернення до країни лагідності”, 1957, “Польські мадонни”, 1969). Громадянським пафосом були просякнуті поетичні твори Анджея Бурси, Богдана Дроздовського, Ернеста Брилля. У поезії представників старшого покоління більшою мірою відбивалося філософське ставлення до життя, звучали екзистенціальні мотиви (Я. Івашкевич, А. Слоніський, Ю. Пшибось, М. Яструн, А. Важик).

Прозова література розвивалася у багатьох тематичних і стилєвих напрямках. Новим явищем стала поява й активний розвиток літературної есеїстики, яка набула популярності як у Польщі, так і за її межами. Вона представляла собою авторські роздуми над історичними подіями, явищами культурного плану і суспільного життя. Розголос отримав твір Тадеуша Брєзи “Спіжова брама” (1960), який на прикладі механізму управління у Ватікані показав безпорадність людини перед владою і державою. Високохудожністю вирізнялися есеї культуролога Казімежа Вики, який писав про літературу, митців, учених, війну. Велику популярність здобули есеї Яна Парандовського про античність, середньовіччя, відомих митців (“Алхімія слова”, “Міфологія”, “Мій Рим”). Близькою до нього була творчість ще одного популяризатора культури Зенона Косідовського – автора книг про старовину (“Коли сонце було богом”, 1956, “Біблійні оповідання”, 1963). Не менш популярними були літературні есеї Александра Кравчука на теми античного світу (“Гай Юлій Цезар”, 1962, “Нерон”, 1965, “Перикл і Аспазія”, 1967). Історична тематика, але з національного минулого, переважала в творчості Павла Ясеніци, який вдавався до романтичної ідеалізації давніх подій (“Польща Пястів”, 1960, “Польща Ягеллонів”, 1963, “Річ Посполита Обох Націй”, 1967). Близько до нього стояли есеї Єжи Завейського та Анджея Кійовського. Натомість партійну лінію в есеїстиці проводили Владислав Махєєк і Ян Герхард, які описували роки

війни і післявоєнної політичної боротьби (Я. Герхард в художній формі представив боротьбу з українським національним рухом в 1944-1947 рр., змалювавши українців у спотвореному вигляді – “Відлуння в Бещадах”). Увагу читачів привертали жваві есеї з часів війни *Мельхіора Ваньковича*, *Станіслава Цата-Мацкевича*, які повернулися на батьківщину з еміграції.

Рис. 74. Тадеуш Конвіцький.

У белетристиці яскраво проявився талант *Тадеуша Конвіцького*, автора оповідань, повістей, сценаріїв і драм про долю людини під час воєнних випробувань, складних життєвих катаклізмів (“Діра в небі”, 1959, “Сучасний сонник”, 1963). Тема війни все ще була в полі зору літераторів: їй присвятили свої твори *Богдан Чешко* (повість “Трон”, 1961), *Роман Братни* (“Колумби. Покоління 20”, 1957), *Войцех Жукровський* (“Викупані у вогні”, 1961), *Тадеуш Голуй* (“Кінець нашого світу”, 1958). *Ярослав Івашкевич* завершив епопею *Слава і хвала* (3 т., 1956-1962), яка була спробою намалювати картину життя поляків від початку ХХ ст. через бачення різних особистостей: ефект поліфонії найбільше відповідав складним перипетіям польської історії півстолітнього періоду. *Марія Домбровська* не встигла завершити епопею про післявоєнні часи: вже після її смерті побачили світ “Пригоди мислячої людини” (1970), сповнені філософських роздумів, особистих спогадів та розповідей інших людей. Тему села і селян розвинув *Юліан Кавалець* у повістях *Приписані до землі* (1962), *Заклик* (1968). Традиційний для польського письменства жанр історичної белетристики успішно продовжив *Теодор Парніцький*, в творах якого на історичному тлі прослідковувалися сучасні психологічні колізії героїв (“Слово і тіло”, 1959, “Обличчя місяця”, 3 т., 1961-1967). Католицька проза відбилася у творчості *Яна Добрачинського* (“Такий білий як червона кров”, 1972). Фантастично-пригодницька белетристика пов’язана з творчістю колишнього львів’янина *Станіслава Лема*, романи і повісті якого про суспільство майбутнього перекладалися багатьма мовами (“Магелланова хмара”, 1955, “Високий замок”, 1968, “Соляріс”, 1961).

Світове визнання здобули твори *польських письменників в еміграції*. Група молодих поетів, що об’єдналася навколо часопису *Континенти*, прагнула налагодження зв’язку з батьківщиною (А. Буша, Я. Даровський, Є.С. Сіти, Б. Таборський). У Польщі почали друкуватися твори талановитого прозаїка *Вітольда Гомбровича*, який, окрім численних повістей і драм, написав три томик *Щоденники* (1957-1966), який мав значну літературну цінність. Романтичні традиції польської поезії в еміграції продовжував *Казімеж Вєжинський* (збірки “Корець маку”, 1951, “Куфер на плечах”, 1964, “Сон моря”, 1964). Особливого резонансу набула поетична та есеїстична творчість *Чеслава Мілоша*, який від 1960 р. перебував у США. У цей час з’явилися численні збірки його філософських поетичних творів (“Місто без імені”, 1969, “Де сонце сходить і заходить”, 1974), в яких підносилися проблема внутрішньої свободи в умовах сучасного світу, засуджувалися прояви тоталітаризму. Йому належать багато есеїв, в яких ставиться питання ролі культурних традицій в житті окремих людей і суспільств, а також досліджень польської та світової літератури. 1980 р. він одержав Нобелівську премію в галузі літератури, що засвідчила високий рівень усієї польської гуманістики. За кордоном розвивалася творчість *Станіслава Вінценца*, який у своїх творах стверджував думку про потребу культурно-естетичного виховання людини. Пройшовши радянські концтабори, він залишив спогади (“Діалоги з Совєтами”, 1966), в яких намагався знайти гуманістичні риси у всіх, з ким його зводила доля. В автобіографічному творі *На високій полонині* він з великою теплою описав верховинські Карпати, звідки сам походив, їх

населення – гуцулів, їхні традиції та звичаї. Різноманітною була творчість в еміграції колишнього львів'янина *Маріана Гемара*, званого сатирика з довоєнних часів. Його поезії були пройняті ностальгічними мотивами і львівським фольклором (“Чим далі в ліс”, 1963, “Куликівський хліб”, 1971), а фейлетони та есеї – неприйняттям комуністичної Польщі і критикою еміграційних стосунків.

У цей період успішно розвивалася польська *драматургія*, до якої прийшли як старші, так і молоді літератори. Тут повною мірою проявився талант Т. Ружевича у творах *Наша мала стабілізація* (1964), *Перервана дія* (1970), в яких він засуджував міщанський спосіб життя. Багато драматичних творів написав *Славомір Мрожек* (“Поліція”, 1963, “Танго”, 1964). У них в сатиричній пародійній формі змальовувалися стосунки особистості й влади, загубленості людини в сучасному світі. У 60-ті роки **польський театр** прагнув знайти власний оригінальний стиль, звертаючися до літератури сюрреалізму, гротеску, сатири. Власне цей стиль давав змогу в алегоричній формі передати відчуття людини, позбавленої духовних обріїв, затисненої у “кам’яному мішку”. Театральні режисери наново відкрили публіці гротескно-іронічні твори С.І. Віткевича. Влада сприяла розвитку театру, створюючи нові сцени в провінційних містах: у 1970 р. діяло 111 професійних колективів, виникли численні аматорські групи. У театрі 60-х років класичний репертуар співіснував з сучасним. Оригінальні постановки романтичних творів здійснив на сцені варшавського Театру народного *Казімеж Деймек*. Польські режисери намагалися багато експериментувати, поєднуючи в представленні польських та зарубіжних творів елементи різних видів мистецтва. *Тадеуш Кантор* заснував у Кракові експериментальний театр “Кріко-2”, який включав глядача у дію вистави. *Кишиштоф Ясінський* організував Театр Ста, який ставив великі театралізовані дійства поза сценою (“Вавельська кантата”, “Освенцімська кантата”). Талановитими постановками здобули визнання режисери *Адам Ганушкевич*, *Конрад Свінарський*, *Єжи Гротовський* та ін. Популярність здобули актори *Густав Голоубек*, *Анджей Лапіцький*, *Тадеуш Ломніцький*, *Збігнєв Цибульський*, які з’являлися перед глядачами на театральній сцені, телеекрані, у кінофільмах.

Справжній бум переживало після 1956 р. польське **кіномистецтво**, яке вийшло за межі країни, давши підстави говорити про *польську школу* в кінематографії. Своїм міжнародним успіхом вона завдячувала творчості талановитих режисерів, які здійснювали вдалі екранізації польської літературної класики й творів про сучасність. *Анджей Вайда* поставив фільми *Канал* (1957), *Попіл і діамант* (1958) з блискучим актором З. Цибульським (трагічно загинув у 1967 р.), потім історичний фільм *Попіл* (1965) за С. Жеромським. У 1960 р. вийшов на екрани фільм *Александра Форда Хрестоносці*, згодом *Фараон – Єжи Кавалеровича*. *Анджей Мунк* зробив фільми *Ероїка* (1958), *Зизовате щастя* (1960). *Єжи Гоффман* екранізував *Пана Володійовського* Г. Сенкевича. Психологічні та експериментальні тенденції виявилися в творчості молодих режисерів. Не маючи змоги працювати в Польщі через цензурні перешкоди, емігрували на Захід талановиті *Роман Полянський* (“Ніж у воді”, 1962) та *Єжи Сколімовський* (“Валковер”, 1965), які швидко здобули визнання за кордоном. Продовжував працювати в Польщі талановитий режисер *Кишиштоф Зануссі* (“Структура кристалу”, 1970). Сатирична комедія *Марка Півовського “Рейс”* (1970) в алегоричній формі критикувала польську дійсність, представивши її у вигляді судна з п’яними відпочиваючими, яке застрягло на міліні. Певну популярність здобули фільми *Єжи Пассендорфера*, присвячені війні: *Кольори боротьби* (за книжкою М. Мочара) і *Ставка більша за життя*, зроблені на замовлення групи “партизанів”. Образ сміливого польського розвідника капітана Клосса (“Ставка більша за життя”) став популярним в країнах радянського блоку і водночас об’єктом багатьох жартів. У 1967 р. високі

нагороди здобув популярний кіносеріал *Чотири танкісти і пес* за сценарієм Я. Пшимановського, який показував історію екіпажу танку, що спільно з радянськими військами громив гітлерівців.

Польське **образотворче мистецтво** звільнилося від пут соцреалізму в другій половині 50-х років і відразу вийшло за егалітарні межі, визначені ПОРП. Партійні керівники з поблажливостю ставилися до формальних експериментів митців, вважаючи їхні твори незрозумілими для основної маси населення. Більший публічний резонанс мали твори скульпторів, серед яких виділявся старший *Ксаверій Дуніковський* – автор пам'ятника *Повстанський чин* на горі св. Анни і багатьох інших подібних творів. Його стиль полягав у komponуванні образів з допомогою великих кам'яних брил, котрі повинні підкреслювати велич людської особистості. Монументальне мистецтво отримало державну підтримку. *Густав Земла* створив пам'ятник сілезьких повстанців у Катовіцах, а *Єжи Бандура* – пам'ятник на честь Грюнвальдської битви 1410 р. *Владислав Гасьор* був автором пам'ятника на честь партизанів біля Чорштина (“Залізні органи”), а *Юзеф Шайна* – низки скульптур під загальною назвою *Ремінісценції 1939-1945*.

Воєнна тематика сильно вплинула на творчість молодих живописців, котрі експериментами з формою прагнули підвищити експресивність образу. Для них взірцем була “Терніка” Пабло Пікассо. Засади абстрактного живопису підтримували *Тадеуш Кантор*, *Александр Кобдзей*, *Броніслав Лінке*, *Тадеуш Кулісевич*, *Ян Леніца*, *Войцех Фангор*. Справжній поворот у живописі стався на II Виставці сучасного мистецтва в 1957 р., яка продемонструвала велику різноманітність творів польських митців у пошуках форми зображення: від кубізму до колоризму. У 60-х роках художники об'єдналися в численні творчі групи. *Генрик Стажевський* зорганізував “Групу 1955”, яка пропагувала “живопис метафор”. До цього напряму належали М. Богуш, В. Гасьор. *Аліна Шапочніков* поклала в основу малюнка відображення структур людського тіла. Виникло чимало творчих груп, кожна з яких шукала свій оригінальний шлях у мистецтві.

піднесення переживало польське **музичне мистецтво**, до якого прийшли талановиті композитори і виконавці. У 1956 р. відбулося відкриття фестивалю сучасної класичної музики *Варшавська осінь*, який швидко здобув світове визнання. Польських композиторів, диригентів і виконавців тепло вітали на багатьох престижних сценах світу. До широко знаних артистів належали *Гражина Бацевич*, *Вітольд Лютославський*, *Болеслав Войтович*. У 60-ті роки з'явилися спроби вийти за межі неокласицизму і збагачення музичної мови. Експерименти з додекафонією й новими способами передачі звуку розпочали *Казімеж Сероцький*, *Тадеуш Берд*, *Генрик Гурецький*. Світову славу здобули музичні твори *Кишиотофа Пендерецького*, який запропонував нове прочитання духовної музики (“Псалми Давида”, “Трон пам'яті жертв Хіросіми”, “Стабат Матер”). Далеко за межами Польщі знали диригентів *Яна Кренца*, *Вітольда Ровецького*, *Богдана Водічку*, співаків *Галіну Лукомську*, *Кристину Щепанську*, скрипалів *Константина Кульку* і *Ванду Вілкомірську*. До Польщі часто приїжджали музиканти з усього світу для участі у Конкурсі ім. Ф. Шопена, Конкурсі ім. Г. Венявського в Познані.

У 60-х роках зменшився публічний інтерес до фольклорної музики. Державні інстанції всіляко підтримували численні фольклорні ансамблі, деякі з яких були візитною карткою для презентації польської культури за кордоном (ансамблі “Мазовше”, “Шльонск”). Усе більшої популярності набувала ритмічна естрадна музика та її виконавці *Войцех Млинарський*, *Ева Демарчик*, *Анна Герман*, *Чеслав Нємен*. Молодь, яка намагалася наслідувати західні взірці, віддавала перевагу поп-групам “Червоне гітари”, “Небеско-чарні”, “Алі Бабки” тощо. Інтерес публіки привертали фестивалі естрадної пісні в Ополє та Сопоті, на які поза виконавцями з країн соціалістичного табору часом приїжджали відомі західні співаки.

Важливим чинником формування масової свідомості стали **фізкультура і спорт**, підтримувані державною. На олімпійських іграх у Мельбурні в 1956 р. польські спортсмени здобули 9 медалей, в Римі (1960) – 21 медаль, Токіо (1964) – 23 медалі, Мехіко (1968) – 18 медалей. Спортсменів-переможців зустрічали в Польщі як національних героїв. Серед видатних спортсменів великий авторитет мали *Юзеф Шмідт* (олімпійський чемпіон у потрійному стрибку), спринтерка *Ірена Шевінська*, боксери *Єжи Кулей*, *Юзеф Грудзень*, роверист *Ришард Шурковський*.

На культурному житті поляків цього періоду яскраво позначилися суперечливі тенденції: з одного боку, політика партійно-державного керівництва сприяла прилученню до культурних здобутків значних мас населення, надавала культурі традиційних національних рис, а з другого – в нових умовах ставали все більш тісними рамки тоталітарної держави з пануванням партійної бюрократії та догматичної ідеології, які обмежували права і свободи людей.

Між двома кризами: десятиріччя Е. Герека (1971 – 1980 рр.)

“Умиротворення”. Криза 1970 р. значно підірвала авторитет ПОРП та ідею соціалізму в суспільстві. Зміна керівництва партії та держави не спричинила негайного заспокоєння. Робітники чекали не обіцянок і кадрових перестановок, а реальних змін у становищі. Наприкінці січня 1971 р. знов розпочалися страйки робітників Труймяста і Щеціна, на початку лютого – Лодзі. У Щеціні суднобудівельники погрожували підірвати підприємство, якщо для придушення страйку буде застосовано силу. Під тиском обставин керівники партії та держави зустрілися з робітниками Щеціна і Гданська. Е. Герек скаржився на труднощі і обіцяв робітникам задовольнити економічні вимоги при їхньому сприянні. Він звернувся до них із закликом-запитанням “Поможете?”, почувши у відповідь – “Поможемо”. Цей фрагмент діалогу був підхоплений пропагандою і став гаслом, яке повинно було символізувати єдність партії з робітничим класом. У такому ж дусі пройшли зустрічі партійних керівників з робітниками Лодзі. Факт прямого спілкування робітників з керівниками держави став новим явищем у житті країни і вселяв надії на порозуміння між партією і масами.

На початку лютого 1971 р. відбувся пленум ЦК ПОРП, який дав оцінку грудневим заворушенням, звинувативши у всьому попереднє керівництво, яке втратило зв’язок з масами та управляло країною з допомогою адміністративних методів. (В. Гомулка надіслав до ЦК лист, в якому не погодився з оцінками дій попереднього керівництва й усуненням його з керівних органів партії). Пленум видалив з ЦК прибічників В. Гомулки, ввівши нових людей з оточення Е. Герека. Невдовзі зібрався сейм, який замінив маршалка сейму Ч. Вицеха представником ЗСЛ Д. Галаєм. Навесні 1971 р. у вищому керівництві виник конфлікт між групами Е. Герека і М. Мочара; останній наполягав на проведенні жорсткої лінії щодо страйкуючих. Е. Гереку вдалося перетягнути на свій бік С. Каню, який став секретарем ЦК. На початку червня 1971 р. Е. Герек, підготувавши необхідний ґрунт, дав наказ заарештувати декількох високих чиновників МВС, які були зв’язані з М. Мочаром. Незабаром черговий пленум ЦК усунув того з посади секретаря і затвердив на менш впливовій посаді голови Верховної контрольної палати сейму, що поставило крапку на його політичній кар’єрі. Поступово формувалося нове “вузьке” керівництво партії та держави, до якого входили П. Ярошевич, Ф. Шляхціц, який посів посаду міністра внутрішніх справ, Е. Бабюх, К. Барціковський, Я. Шидляк, С. Ольшовський, С. Каня.

Група Е. Герека була змушена багато сил віддати консолідації партійних лав. Груднева криза розчарувала чимало комуністів: близько 60 тис. членів вийшли з партії.